

*Gert Van de Genachte en
Marc De Borgher*

DE LANDSCHAPSATLAS... GEBRUIKSMOGELIJKHEDEN

► De afwerking van de landschapsatlas opent talrijke perspectieven voor een geïntegreerd landschapsbeleid. Zicht op het domein Oude Gracht, dat deel uitmaakt van een relictzone in de provincie Antwerpen (foto Oswald Pauwels)

De landschapsatlas werd niet ontdekt, het landschapsinventarisatieproject niet uitgevonden. Inventaris en project groeiden traag vanuit de vraag van diverse betrokkenen naar een wetenschappelijk onderbouwde, holistische inventaris van het landschap. Het is zinvol deze 'vraag' nader te situeren. Het antwoord geeft immers meteen de belangrijkste, beoogde gebruiksmogelijkheden van de landschapsatlas en de andere producten van het inventarisatieproject weer.

De vraag naar een landschapsatlas of de aanleiding tot het landschapsinventarisatieproject ontstond vanuit twee belangrijke noden:

- de nood aan een geobjectiveerde inventaris van het landschap op het eind van de 20ste eeuw
- de nood aan een holistische benadering van het landschap als reactie op de sectorale benaderingen ervan

Deze noden kunnen als volgt worden begrepen:

- Sinds het einde van de jaren 1980 wordt in het beleid meer en meer aandacht besteed aan de regionale diversiteit van het landschap, zoals deze andere andere tot uiting komt in de indeling in traditionele landschappen (1).

Deze indeling geeft wel de regionale diversiteit van het Vlaamse landschap weer maar niet de actuele toestand qua gaafheid en herkenbaarheid. De laatste algemene landschapsinventarisatie dateert dan ook van de jaren 1960 en sedertdien is de toestand van het landschap sterk gewijzigd. De nood aan een gebiedsdekkende inventaris van de huidige toestand van het landschap werd dan ook bijzonder sterk gevoeld door wie bij de landschapszorg betrokken was. In het bijzonder de Afdeling Monumenten en Landschappen zou de inventaris goed kunnen gebruiken bij het beschermingsbeleid, bij haar adviseringstaak, voor het beleidsvoorbereidend werk, ...

- Bij de integrale landschapszorg staat de holistische benadering van landschap voorop. Dit holisme (het geheel is meer dan de som der delen) houdt voor landschap onder andere in dat niet alleen de landschapselementen het landschap bepalen maar ook hun onderlinge, historische én ruimtelijke, relaties. Dit betekent ook dat de waarde van afzonderlijke relictten versterkt of verminderd wordt door de context waarin ze zich bevinden. Een moeilijke boodschap voor een sectoraal denkend beleid en een sectoraal georganiseerd overheidsapparaat.

De twee producten van het landschapsinventarisatieproject, die in deze bijdrage aan bod zullen komen zijn 'de atlas van de relictten van de traditionele landschappen', kortweg 'landschapsatlas' genoemd en de 'aanvullende inventaris van de ruimtelijke landschapskenmerken', ook 'landschapskenmerkenkaart' genoemd. Zowel de landschapsatlas als de landschapskenmerkenkaart geven een degelijke invulling aan de initiële vraag en lenigen beide noden:

- Volledig complementair geven zij immers enerzijds een gebiedsdekkende, wetenschappelijk onderbouwde inventaris van het landschap bij het begin van de 21ste eeuw, waarbij de nadruk in de landschapsatlas ligt op de inventarisatie van de landschapskenmerken van bovenlokaal belang met erfgoedwaarde (puntrelictten, lijnrelictten, ...) en in de landschapskenmerkenkaart op de landschapskenmerken van bovenlokaal belang die ruimtelijk belangrijk zijn (structurend in oorzakelijke zin, oriënterend, ...).
- Anderzijds was de holistische benadering de uitgangsfilosofie voor het landschapsinventarisatieproject.

▼ In de landschapsatlas ligt de nadruk op de inventarisatie van de landschapskenmerken met erfgoedwaarde.

Een voorbeeld van een puntrelict is de molen van Hoogstraten (foto Oswald Pauwels)

▲ Een goed landschapsbeleid en een goed milieubeleid zijn zonder meer synergetisch: geen hoge landschappelijke beleving zonder een goede

milieukwaliteit, geen goede milieukwaliteit zonder goede landschappelijke structuur (foto R. de Meirman)

risatieproject. In de landschapsatlas leidde dit tot de aanduiding van relictzones en ankerplaatsen, gebieden met talrijke erfgoedwaarden met gave en herkenbare samenhang. In de fysisch-geografische kartering (de landschapskenmerkenkaart) was de holistische landschapsstructuur (hij weze in hoge mate traditioneel of industrieel) telkens de toetssteen voor de aanduiding van individuele landschapskenmerken.

Gegroeid uit een nood op het terrein (bij de landschapsinspecteurs) aan een actuele inventaris en een holistisch kader is de landschapsatlas gaandeweg een baken gebleken voor het meest ruime landschapsbeleid.

NIEUWE DYNAMIEK VOOR DE BESCHERMING VAN LANDSCHAPPEN

Vooreerst, en dit is voor de hand liggend, zal de landschapsatlas als leidraad bruikbaar zijn voor de landschapsbeschermingen.

De landschapszorg is jarenlang in eerste instantie toegespitst geweest op de toepassing van de wet van 7 augustus 1931 op het behoud van monumenten en landschappen, die enkele jaren geleden vervangen werd door het decreet van 16 april 1996 houdende bescherming van landschappen.

De aanvullende inventaris van de ruimtelijke landschapskenmerken of de landschapskenmerkenkaart geeft aan welke landschapskenmerken ruimtelijk belangrijk zijn. Het graftenlandschap op de Martelberg in Sint-Martens-Voeren (foto Oswald Pauwels)

Het is een systeem waarbij waardevolle landschappen kunnen worden afgebakend en beschermd. Vroeger werd dit soms ook wel 'rangschikking' of 'klassering' genoemd als ging het om het opbergen en statisch behouden van landschappen om ze ten gepasten tijde ten behoeve van komende generaties 'uit de kast te halen'. De term 'bescherming' vindt thans overal ingang en is ook decretaal verankerd.

Binnen de grenzen van een dergelijke landschapsbescherming zijn activiteiten en handelingen strikt gereguleerd. Buiten de afgebakende gebieden gelden die beschermingsmaatregelen niet. De Vlaamse overheid heeft in totaal ongeveer 2,7 % van het Vlaamse Gewest als landschap beschermd. De bescherming van landschappen gebeurt tot op vandaag op basis van individuele dossiers die ad hoc worden opgemaakt.

Het is duidelijk dat de landschapsatlas als leidraad bijzonder bruikbaar zal zijn voor het beleid inzake landschapsbescherming. De ankerplaatsen (gave, representatieve ensembles van erfgoedwaarden) uit de landschapsatlas vormen samen met de belangrijkste landschapskenmerken uit de landschapskenmerkenkaart de prioritair te beschermen gebieden. Het is uiteraard geen toeval dat de waarden die kunnen leiden tot bescherming volgens het landschapsdecreet nagenoeg samenvallen met deze gehanteerd in de landschapsatlas. Een uitzondering vormt slechts de 'natuurwaarde' die in de landschapsatlas bewust niet werd weerhouden om overlapping met bestaande inventarissen (i.c. Biologische waarderingskaart) te vermijden, maar die onder de ruime noemer 'natuurwetenschappelijke waarde' volgens het decreet wel een beschermingsgrond kan zijn.

Het zal dan ook niemand verbazen dat meer dan de helft van de ankerplaatsen reeds beschermde landschappen omvat. In de meeste ankerplaatsen

DE AANVULLENDE INVENTARIS VAN DE RUIMTELIJKE LANDSCHAPSKENMERKEN (LANDSCHAPSKENMERKENKAART)

Gert Van de Genachte

In de landschapsatlas werden slechts de herkenbare elementen en componenten met erfgoedwaarde gekarteerd. Van deze relictten werd niet aangegeven in welke mate ze ruimtelijk structurerend zijn (in oorzakelijke zin) of ruimtelijk belangrijk zonder meer (oriënterend, identiteit-verlenend, ...). Bovendien kan aan nogal wat landschapskenmerken (nog) geen erfgoedwaarde worden toegekend.

De landschapskenmerkenkaart die in de loop van 2000 werd opgemaakt, was dan ook een inventaris op mesoschalig niveau van alle landschapskenmerken die ruimtelijk belangrijk zijn.

Het begrip 'ruimtelijk structurerend' (in landschappelijke zin) werd daarbij ingevuld via toetsing aan één van de drie onderstaande voorwaarden:

- Een landschapskenmerk kan door zijn aanwezigheid een invloed (gehad) hebben op de opbouw, ruimtelijke configuratie en/of organisatie van het landschap. Zo hebben vele abdijen en landgoederen een tot op vandaag een landschappelijk waarneembare invloed op het landgebruik, de

ontsluiting en de percelering. Rechte steenwegen (Oostenrijkse en Franse periode) bijvoorbeeld veroorzaakten vaak dorpskernverschuivingen of deden nieuwe nederzettingen ontstaan.

- Een landschapskenmerk kan visueel dominant in het landschap aanwezig zijn en een bakenfunctie hebben. Gedacht kan worden aan de zendmast van St.-Pieters-Leeuw in het Pajottenland, de kerk van Hoogstraten als 'kathedraal der Kempen' enz....
- Een landschapskenmerk of een cluster van landschapskenmerken kan ook dermate typisch zijn dat het duidelijk maakt in welke streek/landschap men zich bevindt (oriënterende werking). Typische voorbeelden zijn het dreven-, parken- en bossenlandschap ten zuiden van Brugge (veldgebieden), het bloementeeltschap in de omgeving van Lochristi, het graftenlandschap van de Voerstreek...

Deze, aan de landschapsatlas complementaire, holistische inventarisatie op mesoschalig niveau werd door selectie eveneens herwerkt naar een inventaris op Vlaams niveau. Hieruit kunnen de ruimtelijk landschappelijk belangrijke kenmerken bedoeld in het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (bakens, structurerende reliëfs, markante terreinovergangen, ...) worden overgenomen.

is weliswaar slechts een gedeelte beschermd als landschap. Hoe de ankerplaatsen zich verhouden tot de beschermde landschappen is goed omschreven in de bijdrage van Guido Tack en Paul Van den Brecht over de resultaten.

Ook de onschatbare waarde van de landschapsatlas als leidraad bij het beschermingsbeleid blijkt eveneens uit die bijdrage. Met niet minder dan 381 ankerplaatsen is er een geobjectiveerd aanbod aan beschermenswaardige landschappen voor de komende decennia.

Dat de landschapsatlas als leidraad echter niet beperkend is voor de landschapsbescherming zal eenieder begrijpen, al was het maar omdat de inventaris werd opgemaakt op mesoschalig niveau en landschapsbescherming tot op microschalig niveau zinvol is, of omdat de waardering van landschappen waarnemer- en dus tijdsafhankelijk is, of omdat landschappen gewoon veranderen in de tijd.

DE LANDSCHAPSATLAS ALS LEIDRAAD VOOR HET BESCHERMINGSBELEID ...

Marc De Borgher

De selectie van de beschermenswaardige landschappen gebeurt steeds op basis van een individuele beoordeling van de waarden van het landschap met een toetsing aan de criteria die in de wet bepaald worden. Enkel landschappen die van algemeen belang zijn wegens hun natuurwetenschappelijke, historische of esthetische en sociaal-culturele waarde, kunnen beschermd worden.

Het gebrek aan een globale inventaris van waardevolle of gave landschappen en aan een geografisch kader was hierbij een niet te onderschatten handicap. Aanleiding voor een bescherming was dikwijls een bedreiging of een klacht. Dit bevordert niet altijd een systematische manier van werken, ook al werd bij de lijst van prioritair te beschermen landschappen die jaarlijks werd samengesteld, aandacht besteed aan een regionale spreiding.

De deductie van die landschappen evenals van de prioritair te beschermen gebieden was een arbeidsintensieve onderneming die hoofdzakelijk berustte op eigen onderzoek en gespecialiseerde kennis en ervaring. De Nationale *Survey* van het Ministerie van Openbare Werken, de gewestplannen en de Biologische Waarderingskaarten konden maar beperkt helpen.

Anderzijds was er geen geëigend middel om de waardevolle landschappen aan te duiden die nog niet beschermd waren. Er kon dus geen totaalbeeld geschetst worden van het vermoedelijke beschermingsareaal.

De landschapsatlas bracht hier voor het eerst verandering in. In de atlas worden immers ankerplaatsen aangeduid. Het zijn complexen

van erfgoedwaarden die ofwel én een ensemble vormen én gaaf én representatief zijn ofwel uniek zijn. Men zou ze de meest waardevolle landschappen kunnen noemen, hoofdzakelijk vanuit cultuurhistorische en wetenschappelijke invalshoek. Aangevuld met de landschapskenmerkenkaart als fysisch-geografische (o.a. patrimonium) en ruimtelijke invalshoek is het dan ook een logische stap dat de landschapsatlas als leidraad zal dienen voor het landschapsbeschermingsbeleid. De ankerplaatsen uit de landschapsatlas kunnen als prioritair te beschermen gebieden worden benaderd.

Dankzij de landschapsatlas kan de landschapsbescherming op geobjectiveerde wijze geactiveerd worden.

... maar geen beperkende leidraad

Dat de landschapsatlas als leidraad niet beperkend is, is duidelijk en zit om verschillende redenen in de atlas zelf ingebakken.

Vooreerst heeft men er bij de totstandkoming van de landschapsatlas doelbewust voor gekozen het natuuraspect niet op te nemen, tenzij het om geomorfologische eenheden of elementen ging met ruimtelijk structurerende waarde of geopatrimoniumwaarde (bijvoorbeeld landduincomplexen, oude rivierarmen) of om natuurgebieden behorende tot het traditioneel landgebruik (bijvoorbeeld heidegebieden) of om natuurgebieden die ruimtelijk belangrijk zijn (bijvoorbeeld de Kempense naaldbossen). Dat die gebieden ook een waardevolle vegetatie of fauna en flora hebben, werd niet in het afwegingsproces opgenomen. Dit maakt de landschapsatlas complementair met aanverwante inventarisaties (onder andere Biologische waarderingskaart).

Hierdoor werd echter wel een tegenstelling gecreëerd met het decreet houdende bescherming van landschappen. Dit decreet geeft immers ook de natuurwetenschappelijke waarde van een landschap aan als criterium

► Bij de totstand-
koming van de
landschapsatlas
werd er bewust
voor gekozen het
natuuraspect niet
op te nemen, tenzij
het ging om land-
schappen met een
ruimtelijk structure-
rende waarde, zoals
bv. een oude
Demerarm in
Rotselaar (Werchter)
(foto G. Charlier)

voor een bescherming en die natuurwetenschappelijke waarde wordt nergens in het decreet of in de begeleidende teksten beperkt tot het fysisch-geografische aspect.

Het blijft dus mogelijk dat een gebied als landschap beschermd wordt louter om natuurwetenschappelijke redenen zonder dat die waarde van het landschap tot uiting komt in de landschapsatlas.

De bestaande beschermde landschappen van Het Vliet en Het Rot op Antwerpen Linkeroever illustreren dit gegeven. Zij zijn niet in een relictzone of in een ankerplaats gelegen, noch zijn zij aangeduid als ruimtelijke landschapkenmerken. Het gaat hier om recente landschappen ontstaan uit opspuitingen van zand die op korte termijn tot zeer waardevolle natuurlandschappen zijn uitgegroeid waar een fauna en flora aanwezig is die zonder enige twijfel van bovenlokaal belang is. Hierdoor kwamen ze in aanmerking voor een bescherming als landschap.

Verder is er uiteraard het schaalniveau van de landschapsatlas, met name het mesoschalige niveau 1/50.000, dat nauw aansluit bij de connotatie 'van bovenlokaal belang'. Relictzones, ankerplaatsen, ruimtelijke landschapkenmerken (bv. structurerende reliëfs), ... werden alle gekarteerd op schaal 1/50.000.

Uiteraard komen in het Vlaamse Gewest nog vele landschappen van kleinere omvang voor die beschermenswaardig zijn. De ankerplaatsen zijn zonder twijfel de prioritair te beschermen gebieden maar ze zijn zeker niet de enige.

Ook is het belangrijk dat landschappen dynamische systemen zijn waarvan de structuren, zowel ruimtelijk als relationeel, zich voortdurend spontaan wijzigen. Bovendien is de waardering van landschappen waarnemerafhankelijk en dus de facto tijdsgeestafhankelijk. Het is niet ondenkbaar dat op middellange termijn thans typische maar 'gewraakte' landschappen zullen worden beschermd.

Tot slot maar niet in het minst is de landschapsatlas een snelsurvey geweest, met de huidige kennis en inzichten maar ook met de leemten in de kennis. Wij hopen dat de landschapsatlas ook een startsignaal mag zijn voor verder landschapsonderzoek en voor detaillering op een nauwkeuriger schaalniveau.

DE DATABANK ANKERPLAATSEN

Marc De Borgher

Voor de landschapsankerplaatsen is binnen de landschapsatlas een bevragebare databank opgenomen bestaande uit vier onderdelen.

In een eerste onderdeel kan men alle (samenstellende) landschapkenmerken terugvinden die relevant zijn voor de ankerplaats, gegroepeerd in vier rubrieken: 'Geomorfologie en hydrografie' (de 'meer natuurlijke' kenmerken van het landschap), 'Het bouwkundig erfgoed, de nederzettingen en de archeologie', 'Elementen van transport en infrastructuur' en 'Elementen en patronen van landgebruik'. Hierbinnen worden de landschapkenmerken een tweede maal gerubriceerd. Forten, schansen, bunkers, ... bijvoorbeeld werden opgenomen onder de verzamelnaam militair erfgoed.

In een tweede onderdeel worden de waarden van het landschap omschreven zoals ze voorkomen in het landschapsdecreet. Binnen dit onderdeel werd een vierde waardetoekenning toegevoegd: een beoordeling van de ruimtelijk structurerende waarde. Die waarde van een landschap werd toegevoegd omdat zij soms een belangrijke aanvulling kan zijn op de overige waarden. Het is de waarde die ook de basis was van de aanvullende inventaris van de ruimtelijke landschapkenmerken.

Als derde onderdeel werd een rubriek 'Knelpunten of opmerkingen' voorzien om specifieke zaken op te nemen zoals irrelevante inclusies of opnamen, knelpunten (landschapswonden of ongewenste ontwikkelingen) en speciale aandachtspunten in het algemeen.

Het vierde onderdeel is een korte tekst met de situering van de ankerplaats, de typering en beschrijving van de ankerplaats en een motivatie.

Niet alleen bij de selectie van de te beschermen landschappen is de landschapsatlas een bruikbaar instrument. Ook voor de opbouw van het verantwoordingsverslag van het te beschermen landschap en voor het invullen van de beschermingsvoorschriften biedt de landschapsatlas belangrijke basisgegevens. Deze zijn hoofdzakelijk afkomstig uit de 'databank ankerplaatsen' (zie verder).

Deze databank ankerplaatsen is gesneden koek voor de invulling van een bescherming als landschap. Alle gegevens zijn bruikbaar voor de opbouw van het verantwoordingsverslag van het te beschermen landschap, dat op een relevante wijze dient beschreven te worden en waarin een evaluatie voor de bescherming als landschap dient uitgewerkt te worden.

De kenmerken en de waarden van de ankerplaats bepalen welke beschermingsvoorschriften er noodzakelijk zijn voor het behoud en de bescherming ervan. Indien de algemene beschermingsvoorschriften die gelden voor alle beschermde landschappen ontoereikend zijn, kunnen op een verantwoorde wijze specifieke beschermingsvoorschriften uitgewerkt en voorgesteld worden.

Uit de beschrijving en uit de kenmerken van de ankerplaats maar ook uit de vermelde knelpunten, kunnen de doelstellingen voor het toekomstig beheer afgeleid worden, wat eveneens een verplicht onderdeel van een beschermingsvoorstel is. De beschrijvingen van en de beleidswenselijkheden voor de relictzones zijn hiervoor evenzeer dienstig.

Ook voor het beheer van de beschermde landschappen vormt de landschapsatlas, met onder andere de databank ankerplaatsen, een onschatbare bron van informatie.

Het beheer van beschermde landschappen wordt sinds het decreet van 1996, dat momenteel wordt bijgestuurd, immers integraal aangepakt via de opstelling van een landschapsbeheersplan en het is daarmee efficiënter dan de projectgerichte aanpak voorheen.

► In het eerste onderdeel van de databank ankerplaatsen worden de landschapkenmerken gegroepeerd in vier rubrieken. De sluisbunker op de Antitankgracht in Stabroek vindt men terug onder de verzamelnaam 'militair erfgoed' (foto Oswald Pauwels)

HET BEHEER VAN BESCHERMDE LANDSCHAPPEN

Marc De Borgher

Het landschapsdecreet van 1996 werd in belangrijke mate tot stand gebracht om, naast bewarende maatregelen voor de vrijwaring en bescherming van landschappen, ook een geschikt beheer te kunnen toepassen. Een landschap is immers een dynamisch gegeven waarin op gepaste momenten de opbouwende onderdelen en elementen moeten onderhouden, bijgesteld of hersteld worden.

Het decreet voorzag in een vrij zware procedure die door de wetgever op verzoek van de huidige minister wordt bijgesteld tot een werkbaar instrument.

Ook in het nieuwe systeem wordt zoveel mogelijk gestreefd naar een integraal beheer voor relevante delen van het beschermd landschap of voor het geheel. Dit kan tot betere en meer waarneembare resultaten leiden dan indien met losse projecten gewerkt wordt. Hoewel die losse projecten zeker hun nut hebben, lijden ze onder de beperking dat de timing van de verschillende onderdelen soms een belangrijke onzekere factor is. Het integraal beheer, samen met het herstel, wordt steeds gekoppeld aan een beheersplan.

In dit beheersplan zullen op een gemotiveerde wijze de concrete maatregelen, werken en handelingen, naast de uitvoeringsvoorwaarden en -termijnen beschreven moeten worden. Dit alles zal gedetailleerd op een plan aangeduid moeten worden.

Het beheersplan voor een beschermd landschap zal bijna altijd aandacht moeten besteden aan het cultuurhistorisch aspect en de erfgoedwaarde van het landschap.

► Het beheersplan voor een beschermd landschap zal bijna altijd aandacht moeten besteden aan het cultuurhistorisch aspect en de erfgoedwaarde van een landschap: de omgeving van de Schellemlen in Damme (foto Oswald Pauwels)

De aangeduide lijn- en puntrelicten, het benoemde 'klein historisch erfgoed', de beleidswenselijkheden voor ankerplaatsen of voor relictzones, ... kunnen de opstellers van een dergelijk landschapsbeheersplan de juiste uitgangspunten en essentiële aandachtspunten leveren, zowel voor de motivering en de uitwerking van het beheer (bijvoorbeeld voor de keuze van de juiste technieken en beheersvormen) als voor de verfijning van de inventaris voor de beschermingsperimeter (omzetting van mesoschaal naar microschaal).

Tot slot is de landschapsatlas bruikbaar als referentiekader voor het handhavings- en herstelbeleid. In de inventaris worden immers de belangrijk geachte cultuurhistorisch waardevolle en ruimtelijke kenmerken in hun context geïdentificeerd en gewaardeerd.

In de beschermde landschappen kan dit de ernst van een ontsiering of een veroorzaakte schade van

een overtreding onderstrepen en het herstel mede verantwoorden.

Ook voor andere overheidsinstanties of gerechtelijke diensten die bevoegd of betrokken zijn bij toezicht of vergunningenbeleid in het Buitengebied is de atlas een toegankelijk document dat van nut kan zijn bij bepaalde vaststellingen of bij evaluaties van ingrepen.

EEN NOODZAKELIJKE VERRUIMING VAN DE LANDSCHAPSZORG

De individuele landschapsbescherming is ontstaan in een tijdsgeest waarbij alle aandacht uitging naar afzonderlijke cultuurhistorische elementen, zoals grafheuvels, terpen, graften, ... De voorbije twintig jaar heeft zich echter een cultuuromslag voorgedaan, waardoor de cultuurhistorische elementen in hun historische en landschappelijke context vandaag centraal staan.

Alhoewel het juridisch instrument van de bescherming van landschappen gaandeweg aan deze cultuuromslag werd aangepast en heel wat waardevolle landschappen konden gered worden, bestaat er toch een brede consensus dat de landschapsbescherming *sensu stricto* niet volstaat om de identiteit, de waarde en de schoonheid van het Vlaamse landschap te bewaren.

Deze consensus is gebaseerd op de volgende, bekende pijnpunten:

- De techniek van de individuele bescherming van landschappen kent als belangrijk nadeel zijn zware administratieve procedure. Daardoor kunnen slechts beperkte oppervlakten per dossier worden beschermd waardoor grotere gebieden vaak in meerdere operaties dienen te worden beschermd. De zware procedure is tijdrovend en vereist een overmatige inzet van mankracht. Mede door de zware administratieve procedure zijn rechtszaken bij de Raad van State legio.
- Volgens de huidige wetgeving zijn de beschermingsbesluiten zogenaamde 'individuele besluiten' die geen verordenende kracht hebben. De beschermingsbesluiten zijn bijgevolg ondergeschikt aan alle verordenende plannen, ook die van de lokale overheden. De bescherming moet zich met andere woorden steeds richten naar de bestemming van een gebied, zelfs als deze bestemming een bedreiging vormt voor het betreffende landschap. Strikt genomen betekent dit dat landschapsbescherming wordt beperkt tot verfijningen en detailinrichting binnen de ruimtelijke bestemming van een gebied.
- Een landschapszorg die zich beperkt tot het beschermen van kleinere begrensde landschappen biedt geen oplossing voor de algehele vershraling en versnippering van ons landschap. Er wordt een goede bescherming geboden aan relatief geïsoleerde eilanden, terwijl de landschappelijke verscheidenheid en de identiteit van het landschap er rondom verdwijnen door een samenspel van factoren als economische rationalisatie, intensivering en versnippering van het ruimtegebruik, ...
- Voor de reeds aangetaste landschappen waar landschapsbouw en landschapsherstel aan de orde zijn, biedt de landschapsbescherming al helemaal geen oplossing waardoor deze gebieden door de landschapszorg blijkbaar 'losgelaten worden'.

De individuele landschapsbescherming is ontstaan in een tijd waar alle aandacht uitging naar afzonderlijke cultuurhistorische elementen. De cultuuromslag van de voorbije twintig jaar plaatst deze cultuurhistorische elementen in hun historische en landschappelijke context. Het park rond het kasteel van Reet (Rumst) (foto G. Charlier)

Volledig in de geest van subsidiariteit, deregulerend, ... koos de huidige Minister bevoegd voor de landschapszorg ervoor de noodzakelijke verruiming van de landschapszorg te realiseren niet enkel door uitbreiding en verbetering van het eigen instrumentarium landschapszorg maar vooral door samenwerking met het natuurbeleid en het milieubeleid en door zich in te schrijven in de ruimtelijke planning. Daardoor kunnen bestaande instrumenten optimaal worden ingezet voor een geïntegreerde zorg voor het totale landschap.

EEN GEBIEDSGERICHTE LANDSCHAPSZORG MET INZET VAN BESTAANDE INSTRUMENTEN IN DE GEEST VAN HET VERDRAG VAN MALTA

Deze slagzin verwoordt wellicht best de ambitieuze doelstelling van het verruimde landschapszorgbeleid, namelijk:

- De landschapszorg gebiedsgericht aanpakken op basis van de resultaten van het landschaps-

inventarisatieproject, met enerzijds een specifieke aanpak voor de relictzones als 'gave landschappen' en anderzijds een specifieke aanpak voor de 'witte gebieden', verschaalde landschappen en nieuwe landschappen.

- Bij deze gebiedsgerichte verfijning maximaal de bestaande regelgeving en instrumenten inzetten, eventueel na verruiming van hun doel of werkingsveld. Niet enkel kadert dit in de principes van deregulering en administratieve vereenvoudiging, het is ook in de geest van het Verdrag van Malta. Tot slot is dit de meest efficiënte manier om het doel te bereiken daar het gaat om instrumenten die hun deugdelijkheid reeds hebben bewezen (o.a. Regionale Landschappen).

Om dit ruimtelijk gedifferentieerd en gebiedsgericht landschapsbeleid te kunnen uitvoeren worden aan het decreet van 16 april 1996 houdende bescherming van landschappen de nodige bepalingen toegevoegd.

Wellicht het belangrijkste in die decreetswijziging is dat een juridische grondslag gegeven wordt aan de

◀ Binnen relictzones zal een financiële bijdrage worden voorzien voor het behoud, herstel of de ontwikkeling van Kleine Landschapselementen (KLE). De vennen in het heidegebied van de Kalmthoutse Heide kunnen hiervoor in aanmerking komen (foto O. Pauwels)

landschapsatlas en de landschapskenmerkenkaart. Dit laat de Vlaamse regering toe deze instrumenten gebiedsgericht in te zetten ten behoeve van bepaalde maatregelen van landschapszorg.

SAMENHANG IS HET CREDO BIJ BEHEER EN BEHOUD VAN CULTUURHISTORISCH WAARDEVOLLE LANDSCHAPPEN

Vertrekkend vanuit dit inzicht zal de belangrijkste inspanning in de landschapszorg gaan naar de cultuurhistorisch, natuurwetenschappelijk, ... waardevolle elementen die in samenhang voorkomen. Dit betekent dat de aandacht in de eerste plaats uitgaat naar de relictzones uit de landschapsatlas. Hun afbakening is immers gebaseerd op het voorkomen van waardevolle landschapselementen in relatief gave, herkenbare, onderlinge samenhang.

Het zijn overigens deze relictzones die de herkenbaarheid en variatie van onze streken waarborgen. Ter aanvulling vermelden we nog dat de relictzo-

nes een gezamenlijke oppervlakte van 530.000 ha beslaan, dit is 39 % van de oppervlakte van het Vlaamse Gewest.

De extra maatregelen van landschapszorg in deze relictzones zullen worden gerealiseerd via twee sporen.

Een eerste spoor bestaat hierin dat binnen de relictzones een financiële bijdrage zal worden verleend voor maatregelen gericht op het duurzaam behoud, het herstel of de ontwikkeling van Kleine Landschapselementen (KLE) en dit omwille van de belangrijke cultuurhistorische, natuurwetenschappelijk en esthetische waarde van KLE.

Dit werd reeds ingeschreven in het 'Programma voor Plattelandsontwikkeling' (POP) (2) van de Vlaamse regering dat uitvoering geeft aan het vernieuwde Europese plattelandsbeleid. Concreet zullen beroepslandbouwers voor het beheer van KLE binnen relictzones uit de landschapsatlas, een bijkomende financiële stimulans ontvangen van 30%, bovenop het basisbedrag dat is voorzien in de beheerspakketten van het POP.

De complementariteit van de landschapszorg met het natuurbehoud bestaat er in dit geval onder andere in dat bij het beheer van KLE cultuurhistorische aspecten worden ingebracht. Zo zal er over gewaakt worden dat de aanleg van KLE niet

enkel ecologisch maar ook cultuurhistorisch verantwoord is waardoor de regionale verscheidenheid en de identiteit van onze traditionele landschappen kan worden versterkt.

EXTRA GELD VOOR VERANTWOORDE KLEINE LANDSCHAPSELEMENTEN IN DE RELICTZONES

Guido Tack

De Vlaamse overheid wil met het *Programma voor Plattelandsontwikkeling* (POP) inspelen op de mogelijkheden die door de Europese Unie in het kader van Verordening 1257/99 (plattelandsverordening) worden aangereikt om bij te dragen tot een integraal plattelandsbeleid. Eén van de vele maatregelen die worden voorzien is de financiële ondersteuning van beroepslandbouwers die zich willen inzetten voor herstel, ontwikkeling en onderhoud van kleine landschapselementen, met name hagen, houtkanten en poelen.

Meer bepaald gaat het over drie beheerspakketten:

- herstel, ontwikkeling en onderhoud van (nieuwe) hagen en houtkanten
- onderhoud van bestaande hagen en houtkanten
- aanleg of heraanleg en onderhoud van poelen

Landbouwers kunnen terzake verbintenissen aangaan over de hele oppervlakte van het Vlaamse Gewest, met uitzondering van die gebieden waar een natuurrichtplan een dergelijke verbintenis ongepast acht. In de relictzones van de landschapsatlas zullen ze over een bijkomende subsidiëring van 30 % bovenop het basisbedrag kunnen beschikken. Als doelstelling wordt hierbij vooropgesteld dat in 2006 op een oppervlakte van 4000 ha van deze extra stimulus zou gebruikt gemaakt worden. Door deze maatregel zou de landschappelijke eigen-

heid van de relictzones op termijn beter herkenbaar moeten zijn en blijven.

Door de inbreng van de landschapszorg in het POP kunnen nu naast de ecologische, ook cultuurhistorische aspecten van houtige Kleine Landschapselementen (KLE's) mee in rekening worden gebracht, meer bepaald waar het gaat over herstel en ontwikkeling van nieuwe hagen en houtkanten. Deze 'groene naden van het landschap' staan immers niet overal op hun plaats. Op de traditioneel open kouters van Binnen-Vlaanderen, of in grote historische hooilandcomplexen langs de rivieren worden ze bij voorbeeld beter niet aangeplant. Bovendien komen bepaalde types houtige KLE's wel voor in bepaalde delen van Vlaanderen en in andere helemaal niet. Echte houtwallen bijvoorbeeld, dit zijn houtkanten op een door de mens opgeworpen wallichaam, zijn in hun verspreiding in Vlaanderen beperkt tot de duinpolderovergang aan de Westkust en tot bepaalde delen van de Kempen. Aanleg van dergelijke houtwallen in andere delen van Vlaanderen zou het landschap dus cultuurhistorisch vervalsen.

Om duidelijke richtlijnen op dit vlak te kunnen formuleren werd Vlaanderen onderverdeeld in 26 deelgebieden. Voor ieder deelgebied werden een aantal richtlijnen geformuleerd om de landbouwer toe te laten bij de aanleg van nieuwe hagen of houtkanten zowel cultuurhistorisch als ecologisch verantwoord te werk te gaan. Aan ieder deelgebied werd o.a. een tabel gekoppeld die duidelijk maakt welke types hagen en houtkanten daar veel of weinig voorkomen, en welke soorten hierin meer of minder aangewezen zijn. Deze richtlijnen zullen verder worden geïmplementeerd in het beleid via andere instrumenten, zoals de 'Code Goede Landbouwpraktijk', reglementering en subsidieprogramma's allerhande van diverse lokale besturen.

Het tweede spoor wordt gerealiseerd via de Regionale Landschappen die er een nieuwe uitdaging bij krijgen. In tegenstelling tot wat hun naam suggereert zijn de Regionale Landschappen vandaag in hoofdzaak een instrument op het raakvlak van het natuurbehoud en het recreatiebeleid. Ze zijn overigens ook in het natuurdecreet verankerd. Nochtans is het duidelijk dat de definitief erkende Regionale Landschappen opereren binnen streken die zeer rijk zijn aan relictzones. Voor de instelling van bijkomende Regionale Landschappen kan de landschapsatlas overigens als richtsnoer gelden. De nieuwe taakstelling voor de Regionale Landschappen, die evenzeer decretaal zal worden vastgelegd, bestaat uit het stimuleren en promoten van een integrale landschapszorg binnen de relictzones.

Aangezien de landschapszorg binnen Regionale Landschappen niet alleen gericht is op KLE, maar ook op bijvoorbeeld klein bouwkundig erfgoed, geomorfologische erfgoedwaarden, structurerende elementen, enz en niet alleen gericht is naar de beroepslandbouw maar naar de volledige maatschappij met inbegrip van alle openbare besturen, is dit tweede spoor volledig complementair aan het eerste.

De Regionale Landschappen zullen daartoe landschapsanimatoren ter beschikking krijgen. Hun takenpakket is zeer ambitieus:

- de sensibilisering voor een integrale landschapszorg
- de optimale inzet van de verschillende subsidiemogelijkheden voor landschapszorg te velde
- de landschapseducatie
- de promotie van een landschapsgerichte en -verantwoorde recreatie
- het opstarten van samenwerkingsprojecten voor het onderhoud en beheer van specifieke landschappen

Voor het daadwerkelijke onderhoud van discrete landschapselementen waaronder uiteraard kleine landschapselementen maar ook het 'klein bouwkundig erfgoed' zullen bestaande tewerkstellingssinitiatieven verruimd worden ten behoeve van de landschapszorg in de Regionale Landschappen. Het wordt immers zeer belangrijk geacht over een ervaren uitvoeringsteam te beschikken, zodat er op het terrein snel maar ook blijvend resultaten zichtbaar zijn.

◀ In de Regionale Landschappen, zoals de Vlaamse Ardennen, krijgen landschapsanimatoren een uitgebreid tekenpakket voor het beheer van het landschap (foto Oswald Pauwels)

EEN NIEUWE UITDAGING VOOR REGIONALE LANDSCHAPPEN

Gert Van de Genachte

De Regionale Landschappen zijn verankerd in het decreet natuurbewoud, meer bepaald in art. 54 § 1 dat luidt: 'Een Regionaal Landschap is een duurzaam samenwerkingsverband ingesteld op voorstel van een provincie of drie of meer gemeenten, gericht op overleg en samenwerking met de betrokken doelgroepen ter bevordering van het streekeigen karakter, van natuur-recreatie en natuureducatie, van recreatief medegebruik, van het natuurbewoud en van het beheer, herstel, aanleg en de ontwikkeling van kleine landschapselementen. Het Regionale Landschap is gericht op de bevordering van een draagvlak en heeft geenszins een reglementair karakter.'

Minstens de termen streekeigen karakter en kleine landschapselementen verwijzen hier impliciet naar het belang van landschapszorg binnen de Regionale Landschappen.

Het Besluit van de Vlaamse Regering (8/12/98) met de regels voor erkenning van Regionale Landschappen stelt het explicieter in art. 1§2, 4°: 'werkingsgebied van het Regionaal Landschap: Gebied waarbinnen het Regionaal Landschap actief is en dat zich duidelijk geografisch onderscheidt van de omgevende streken, met een typisch landschap, met een grote gaafheid en samenhang en/of cultuurhistorische waarde, ... Dat Regionale Landschappen rijk zijn aan relictzones zal dan ook niemand verbazen, dat

in hun werking landschapszorg de facto belangrijk is evenmin.

Met zijn officiële aankondiging op 6 maart 2001 van de inschakeling van landschapsanimatoren, onderstreepte Minister Sauwens de bewuste keuze van het Vlaams beleid om de landschapszorg door de Regionale Landschappen verder te activeren en nu ook te subsidiëren.

Het Vlaams Parlement keurde immers subsidies goed voor de ontwikkeling van een actieve landschapswerking in de Regionale Landschappen.

De Regionale Landschappen worden betoelagd om een landschapsanimator in dienst te nemen. Deze zal overheden en particulieren, grondeigenaars en grondgebruikers motiveren tot het meewerken aan of realiseren van concrete landschapszorgprojecten met inzet van het bestaande instrumentarium.

De landschapsanimator organiseert educatieve en sensibiliserende acties om het draagvlak en de kennis over landschap te vergroten. Een van zijn belangrijke taken is ook het effectief opstarten van landschapsteams tegen eind 2001. Hij of zij doet aan netwerkvorming in functie van het beheer van klein historisch erfgoed, historische parken en tuinen en is verantwoordelijk voor de uitbouw van een landschapsinfotheek. We zouden het als volgt kunnen samenvatten: met bescheiden middelen en bestaande instrumenten beoogt de Vlaamse overheid het activeren van en de draagvlakverbreding voor landschapszorg via bemiddeling door 'streekeigen' animatoren.

LANDSCHAPSZORG OOK IN DE 'WITTE GEBIEDEN'

Uit de landschapsatlas en de landschapsskenmerkenkaart komen duidelijk de verschraalde landschappen naar voor, waar de landschapsskenmerken met erfgoedwaarde of met ruimtelijk belang sinds de industriële omwenteling geleidelijk zijn verdwenen of vervaagd. Daarnaast geven ze ook de gebieden aan waar de traditionele kenmerken in tabula-rasa-stijl werden vervangen door nieuw

landschap. Het gaat om nieuwe woonwijken, industriezones, winkelkruispunten enzomeer.

De landschapszorg werd in deze verschraalde en nieuwe landschappen tot op heden stiefmoederlijk behandeld. Deze gebieden waren vogelvrij. In de verschraalde landschappen konden de laatste landschapsskenmerken soms probleemloos worden aangetast. Bij de realisatie van nieuwe landschappen stonden landschapsinpassing en landschapsbouw onderaan het prioriteitenlijstje, met het stilzwijgend toekijken van de overheid...

Nu deze verschaalde landschappen en nieuwe landschappen duidelijk gelocaliseerd zijn kiest het beleid er duidelijk voor in deze gebieden een landschapsherstel- en landschapsbouwbeleid te voeren.

De concrete uitwerking van deze even complexe als totale landschapszorg is momenteel het voorwerp van overleg tussen diverse betrokkenen. Alleszins zal gewerkt worden via een optie 'landschapszorg' binnen de gemeentelijke landschapszorg. Op welk niveau kan de vinger immers beter aan de pols gehouden worden voor wat projecten, plannen en initiatieven betreft met effecten op het landschap?

De concrete invulling van deze optie binnen de milieuconvenant zou kunnen bestaan uit drie delen:

- De gemeentelijke 'landschapsambtenaar': een specifiek landschappelijk takenpakket en bijhorende verantwoordelijkheid voor één van de gemeentelijke ambtenaren (milieuambtenaar, stedenbouwkundig ambtenaar, duurzaamheidsambtenaar, ...). Hij of zij verleent concrete medewerking aan landschapszorgprojecten en verzorgt de opvolging van planningsinitiatieven met in het bijzonder – maar

niet uitsluitend – deze die relictzones of erfgoedlandschappen omvatten. Bovenal heeft deze ambtenaar de reflex landschapszorg binnen het volledig gemeentelijk beleid op te volgen en op de agenda te plaatsen.

- Het onderschrijven en toepassen van een 'landschapscode': zonder nog maar eens een nieuwe 'Code van goede praktijk' te willen maken is het de bedoeling concepten voor landschapszorg aan te reiken voor gebiedsspecifiek landschapsherstel en landschapsbouw, inpassing en mildering van landschapsverstorende activiteiten,
- Het opmaken van een 'landschapsplan' met acties voor landschapsbouw voor het volledige gemeentelijk grondgebied of voor bepaalde delen ervan.

EEN INTEGRALE LANDSCHAPS- ZORG ALS FACET BINNEN DE RUIMTELIJKE PLANNING

Nog steeds gebaseerd op het eerder vermelde inzicht dat het huidige landschapsbeschermingsbeleid niet zal volstaan om de identiteit en de schoonheid van het Vlaamse landschap te behouden, stelt de huidige beleidsnota Monumenten,

◀ Omdat het huidige landschapsbeleid niet zal volstaan om de identiteit en de schoonheid van het Vlaamse landschap te behouden, wordt voorzien dat de landschapsatlas een vertaling zal vinden in de Ruimtelijke Uitvoeringsplannen en Ruimtelijke Structuurplannen (foto Oswald Pauwels)

Landschappen en Archeologie dat de landschaps-atlas – en in een latere fase ook de landschapskenmerkenkaart – een vertaling zal vinden in de Ruimtelijke Uitvoeringsplannen (RUP) via de Ruimtelijke Structuurplannen (RS) op de verschillende planningsniveaus. Door zich in te schrijven in de ruimtelijke planning, kan de landschapszorg immers een ruimere juridische draagwijdte en grotere effectiviteit verkrijgen.

Deze integratie van erfgoed in het beleid inzake ruimtelijke ordening is trouwens een verplichting waartoe de Vlaamse overheid zich heeft geëngaageerd door het onderschrijven van de conventie inzake het behoud van het architectonisch erfgoed van Europa. In die Conventie van Granada wordt de bescherming van het architectonisch erfgoed, waarin ook de landschappen zijn vervat, als essentieel doel van de ruimtelijke ordening aanvaard. De overheid dient met die vereiste rekening te houden in de diverse stadia, zowel bij de planologische uitwerking, als bij de procedures voor het verlenen van vergunningen voor werkzaamheden.

Overigens is er ook reeds vandaag een beperkte verankering van het landschapsbeleid in de ruimtelijke ordening en dit via de gewestplannen en de Bijzondere Plannen van Aanleg (BPA). Omdat er geen systematische inventaris bestaat van gemeentelijke BPA's waarin voorschriften werden opgenomen met betrekking tot de bescherming en de versterking van aanwezige landschapswaarden, zou het vermelden van slechts enkele voorbeelden onrecht aandoen aan mogelijke andere gemeentelijke initiatieven. Er wordt bijgevolg niet ingegaan op de rechtstreekse of onrechtstreekse verankering van landschap in gemeentelijke BPA's.

In alle gewestplannen zijn een aantal bestemmingsvoorschriften opgenomen waarbij letterlijk is voorzien in de 'bescherming van de schoonheidswaarde van het landschap'. Meest gekend is uiteraard het bestemmingsvoorschrift 'landschappelijk waardevol agrarisch gebied'. Uit de praktijkervaringen tijdens de voorbije decennia met vergunningverlening op basis van dit stedenbouwkundig voorschrift en ervaringen met de beperkte afdwingbaarheid dient vooral te worden geconcludeerd dat de integratie van landschap in de ruimtelijke ordening duidelijk beter kan.

DE BEPERKTE INTEGRATIE VAN LANDSCHAP IN DE HUIDIGE GEWESTPLANNEN

Hans Leinfelder

Artikel 15 van het Koninklijk Besluit van 28 december 1972 betreffende de inrichting en de toepassing van de ontwerp-gewestplannen en gewestplannen voorziet de overdruk 'landschappelijk waardevol' binnen de gewestplanbestemmingen agrarisch gebied, natuurgebied, bosgebied. Voor dergelijke gebieden gelden bepaalde beperkingen met het doel het landschap te beschermen of aan landschapsontwikkeling te doen. Alle handelingen en werken mogen worden uitgevoerd die overeenstemmen met de in grondkleur aangegeven bestemming, voor zover zij de schoonheidswaarde van het landschap niet in het gedrang brengen.

In de praktijk werden enkel landschappelijk waardevolle agrarische gebieden aangeduid en wel zo'n 350.000 ha voor Vlaanderen. In deze gebieden moet elke vergunningsaanvraag worden getoetst aan een esthetisch criterium. Er moet met andere woorden worden nagegaan of de handeling of het werk al dan niet moet worden onderworpen aan bijkomende voorwaarden om verenigbaar te kunnen worden geacht met de specifieke schoonheidswaarden van het gebied. Deze voorwaarden kunnen betrekking hebben op de landschappelijke inkleding, de gebruikte materialen, de bouwhoogte, het bouwvolume en de inplantingsplaats. De voorwaarden mogen echter niet inhouden dat handelingen of werken die overeenstemmen met de agrarische bestemming rechtstreeks of onrechtstreeks zouden worden verboden. Naast het esthetisch criterium blijft dus ook het planologisch criterium gelden (3). In bepaalde gewestplannen werd een aanvullend stedenbouwkundig voorschrift 'agrarisch gebied met ecologisch belang', 'agrarisch gebied met bijzondere waarde', 'valleigebied' of 'vallei- en brongebied'

ingevoerd waarbij naast de landschappelijke waarde ook het specifiek milieu van planten en dieren wordt aangeduid.

In ieder geval heeft de dagelijkse praktijk van het vergunningenbeleid uitgewezen dat 'de schoonheidswaarde van het landschap niet in het gevaar mag worden gebracht' een uitermate vaag voorschrift is, dat dit bijgevolg vergunning per vergunning in de voorwaarden moet worden geconcretiseerd en dat dit evenmin voldoende afdwingbaar is. De reële slagkracht van de twee bestemmingsvoorschriften die letterlijk refereren aan landschapsbescherming moet dan ook worden gerelativeerd. Natuurlijk moet worden opgemerkt dat de voorschriften van gewestplanbestemmingen zoals natuurgebied, natuurgebied met wetenschappelijke waarde, bosgebied, parkgebied, ... eveneens in meerdere of mindere mate en onrechtstreeks garanties inhouden voor het behoud van de aanwezige landschapswaarden.

In de systematische gewestplanherzieningen in de periode 1997-1999 die in principe uitvoering geven aan opties uit het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen, werd in ieder geval gestreefd naar een afstemming tussen de beschermde landschappen en de gewestplanbestemming van deze gebieden. Dit resulteerde niet alleen in bestemmingswijzigingen van agrarisch gebied naar landschappelijk waardevol agrarisch gebied of natuurgebied; op bepaalde plaatsen werd ook woonuitbreidingsgebied gewijzigd naar landschappelijk waardevol agrarisch gebied. Verder moet er worden gewezen op de invoering van het nieuw aanvullend stedenbouwkundig voorschrift 'bouwvrij agrarisch gebied' voor een aantal kouters in het gewestplan Oudenaarde. In dergelijk bouwvrij agrarisch gebied geldt, onder meer omwille van de landschappelijke kwaliteit van het gebied, een absoluut bouwverbod.

▲ Een beperkte integratie van landschap in de huidige gewestplannen kan de huidige landschappelijk waardevolle, agrarische gebieden een betere bescherming bieden (foto Daan Stemgee)

Het recent vernieuwde planningsinstrumentarium voorziet in ruimtelijke structuurplannen die de ruimtelijke visie zullen vastleggen en ruimtelijke uitvoeringsplannen die een verdere vertaling zullen geven aan deze structuurplannen voor wat betreft bestemming, inrichting en beheer. Zowel ruimtelijke structuurplannen als ruimtelijke uitvoeringsplannen zullen in de geest van hiërarchische subsidiariteit worden opgemaakt op de drie bestuurlijke niveaus: het Vlaamse niveau, het provinciale niveau en het gemeentelijk niveau.

Ook al staan de ruimtelijke structuurplannen en ruimtelijke uitvoeringsplannen momenteel nog in hun kinderschoenen en zullen de eerste plannen nog tal van kinderziekten kennen, toch kan worden gesteld dat de mogelijkheden voor een actief ruimtelijk beleid de laatste jaren aanzienlijk zijn toegenomen. Hetzelfde geldt a fortiori voor de mogelijkheden om via het ruimtelijk beleid het bestaande specifieke beleid ten aanzien van landschappen aan te vullen en te verankeren in ruimtelijke structuurplannen en uitvoeringsplannen.

SITUERING VAN HET VERNIEUWD RUIMTELIJK BELEID IN VLAANDEREN

Hans Leinfelder

Het decreet houdende de ruimtelijke planning legde op 24 juli 1996 de basis voor een nieuwe vorm van ruimtelijke planning in Vlaanderen: de structuurplanning. Structuurplanning kan daarbij worden gedefinieerd als een continu maatschappelijk proces dat een dynamische ruimtelijke ordening mogelijk maakt. In tegenstelling tot de ad hoc probleembenadering die in het verleden vaak overheerste, worden in de structuurplanning de ruimtevragen van de verschillende maatschappelijke activiteiten afgewogen en beoordeeld ten aanzien van een coherente, overkoepelende en evenwichtige ruimtelijke visie op de ruimtelijke ontwikkeling (4).

Uitgangspunt van het decreet houdende de ruimtelijke planning is bovendien dat een dergelijke ruimtelijke visie moet worden ontwikkeld op drie planningsniveaus – het gewestelijk, het provinciaal en het gemeentelijk niveau – waarbij ieder planningsniveau zich conform het subsidiariteitsbeginsel enkel bekommert om die ruimtelijke elementen waarvoor een ruimtelijke afweging op haar niveau noodzakelijk is. Zo situeert de ruimtelijke ontwikkeling van de vier Vlaamse zeehavengebieden zich duidelijk op gewestelijk niveau, de formulering van een ruimtelijke visie op de toeristisch-recreatieve

ontwikkeling op provinciaal niveau en de concrete selectie van nieuwbouwlocaties op gemeentelijk niveau. Sinds de goedkeuring op 23 september 1997 biedt het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (5) een ruimtelijk beleidskader op gewestelijk niveau. Het geeft de beleidskeuzes aan met betrekking tot de ruimtelijkstructurele ontwikkeling van Vlaanderen, het belicht de ruimtelijke potenties en het geeft richtlijnen en organisatieprincipes voor grond- en ruimtegebruik aan. Ondertussen beschikken reeds een tiental gemeenten over goedgekeurde gemeentelijke ruimtelijke structuurplannen en bevinden de provincies Antwerpen en West-Vlaanderen zich in de laatste rechte lijn naar de goedkeuring van hun provinciaal ruimtelijk structuurplan.

Met het decreet van 18 mei 1999 houdende organisatie van de ruimtelijke ordening en het wijzigingsdecreet van 26 april 2000 (6) werden, naast een verdere uitwerking van het planningsinstrumentarium, ook het vergunningen- en handhavingsbeleid vernieuwd. Op het vlak van planning werd de juridische basis gelegd voor ruimtelijke uitvoeringsplannen op de drie planningsniveaus die beleidsopties uit de ruimtelijke structuurplannen verordenend moeten vastleggen.

Deze ruimtelijke uitvoeringsplannen moeten niet alleen stapsgewijze de gewestplannen en de gemeentelijke algemene en bijzondere plannen van aanleg vervangen; zij kunnen naast bestemmingsvoorschriften bovendien ook inrichtings- en/of beheersvoorschriften bevatten.

VERTALING VAN EEN INTEGRALE LANDSCHAPSZORG IN DE RUIMTE- LIJKE STRUCTUURPLANNING

In de Ruimtelijke Structuurplanning is landschap een belangrijk aspect. Het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen en de meeste provinciale structuurplannen, die in een verschillende planningsfase zitten, duiden onder andere 'gave landschappen' en 'bakens, bakenreeksen, structurerende reliëfs en markante terreinovergangen' aan en geven er ontwikkelingsperspectieven voor.

Het is evident dat voor de selectie van gave landschappen gebruik kan gemaakt worden van de landschapsatlas voor wat het mesoschalige of provinciale niveau betreft. Voor de selectie van de ruimtelijke landschapskenmerken die bakens, structurerende reliëfs, ... zijn, kan teruggegrepen worden naar de landschapskenmerkenkaart.

Een methodologie van de uitwerking van de discipline landschap in de ruimtelijke structuurplanning is weergegeven in onderstaand kaderstuk.

INTEGRATIE VAN HET LAND- SCHAPSBELEID IN RUIMTELIJKE STRUCTUURPLANNEN

Guy Vloebergh

Elk ruimtelijk structuurplan omvat drie delen: een informatief, een richtinggevend en een bindend gedeelte. Tussen deze drie delen bestaat een zekere samenhang. Hierna wordt weergegeven hoe ruimtelijke planners het landschap ruimtelijk analyseren, hoe ze landschap integreren in de opbouw van een gewenste ruimtelijke structuur in het richtinggevend gedeelte en tot welke bindende bepalingen dit kan leiden.

De 'atlas van de relictten van de traditionele landschappen' (landschapsatlas) als bron

Voor het informatief gedeelte van een ruimtelijk structuurplan worden verscheidene informatiebronnen over landschappen geraadpleegd. In de planningscontext worden de beschermde monumenten, dorpsgezichten en landschappen geïnventariseerd. Daarnaast worden in functie van de analyse van de bestaande ruimtelijke structuur onder meer de 'atlas van de relictten van de traditionele landschappen' geconsulteerd en historische topografische kaarten doorgeleefd. Aangezien de atlas een wetenschappelijk onderbouwd overzicht geeft van de zones waar nog gave en herkenbare relictten van traditionele landschappen voorkomen, komen belangrijke relictwaarden, alsook prioriteiten en wenselijkheden met betrekking tot het beleid in de landschapszorg, op die wijze in het structuurplanningsproces naar voor.

De ruimtelijke invalshoek in het kader van de structuurplanning stemt hierbij niet noodzakelijk volledig overeen met de invalshoek van de landschapsatlas, namelijk de 'erfgoedwaarde' van onze landschappen. Criteria voor de atlas zijn de natuurwetenschappelijke, cultuurhistorische, esthetische en sociaal-culturele erfgoedwaarden. In de structuurplanning worden in de eerste plaats enkel de voor het ruimtelijk beleid betekenisvolle relictten van de traditionele landschappen beschouwd als structuurbepalende

elementen en componenten. Daarnaast kunnen ook discrete erfgoedelementen, zoals monumenten en relictten met informatiewaarde in stedelijke gebieden, bijzondere sites en archeologische zones, ruimtelijk structuurbepalend zijn. Ook 'nieuwe landschappen', waar nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen veelvuldig de landschappen met erfgoedwaarde negeren en door kruisen, zijn vaak door hun grootschalig karakter ruimtelijk structuurbepalend. In die zin vormen de gegevens van de landschapsatlas slechts ten dele een – weliswaar waardevolle – bron.

Al deze elementen (en dus slechts ten dele deze uit de atlas) zijn belangrijke bronnen voor de beschrijving, analyse en evaluatie van de bestaande ruimtelijke structuur, conform de decretale bepalingen over de inhoud van het informatief gedeelte van het ruimtelijk structuurplan. Zij werken ook door in de synthetiserende analyse van ruimtelijke knelpunten, kwaliteiten en kansen die zich voordoen in het plangebied.

Deelstructuren als analyse- techniek

In het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen is de bespreking van de bestaande ruimtelijke structuur opgedeeld in vier structuurbepalende componenten: de stedelijke gebieden, het buitengebied, de concentratiegebieden van economische activiteiten en de lijninfrastructuur. Praktijkervaring leert dat een indeling in deelstructuren duidelijk de oorzakelijke samenhang weergeeft tussen objecten die deel uitmaken van de ruimtelijke structuur en op die wijze meer garanties biedt voor een concretere invulling van het begrip ruimtelijke kwaliteit. De keuze om de oorzakelijke samenhang als uitgangspunt te nemen, steunt op het argument dat men de draagwijdte van de ingrepen die men in de bestaande ruimtelijke structuur zal moeten doen om tot de gewenste ruimtelijke structuur te komen, pas goed kan inschatten wanneer men weet op welke oorzakelijke samenhangen men ingrijpt. De oorzakelijke samenhang kan genetisch zijn, d.w.z. gelegen zijn in de manier waarop de objecten zijn ontstaan, en/of functioneel zijn, d.w.z. gelegen zijn in de wisselwerkingen tussen de objecten (7).

Naast de ruimtelijk-natuurlijke structuur, de nederzettingsstructuur, de ruimtelijk-economische structuur en de ruimtelijke verkeers- en vervoersstructuur wordt een landschappelijke (deel)structuur erkend. De landschappelijke structuur is een volwaardige deelstructuur die ontstaat uit de nauwe samenhang tussen de objecten van de verschillende deelstructuren, in het bijzonder deze van de ruimtelijk-natuurlijke structuur en de nederzettingsstructuur. De landschappelijke structuur is evenmin een exclusief onderdeel van het buitengebied.

Een ruimtelijk structuurplan zoekt naar de voor het ruimtelijk beleid betekenisvolle soorten ruimten binnen de landschappelijke structuur. Dit hoeft niet per se de indeling van het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (in structuurbepalende elementen en componenten) te

zijn. In het ruimtelijk structuurplan van de provincie Antwerpen wordt deze indeling verlaten en worden de elementen van de landschappelijke structuur van elkaar onderscheiden op basis van hun interne structuur: percelering, bewoningspatroon, wegennet, netwerk gevormd door levende aansluitingen, enz. (8). Ook in het kader van het gemeentelijk structuurplanningsproces in Gent werden verschillende soorten ruimten binnen de landschappelijke structuur onderscheiden.

Voorbeeld 1: de bestaande landschappelijke structuur van de stad Gent

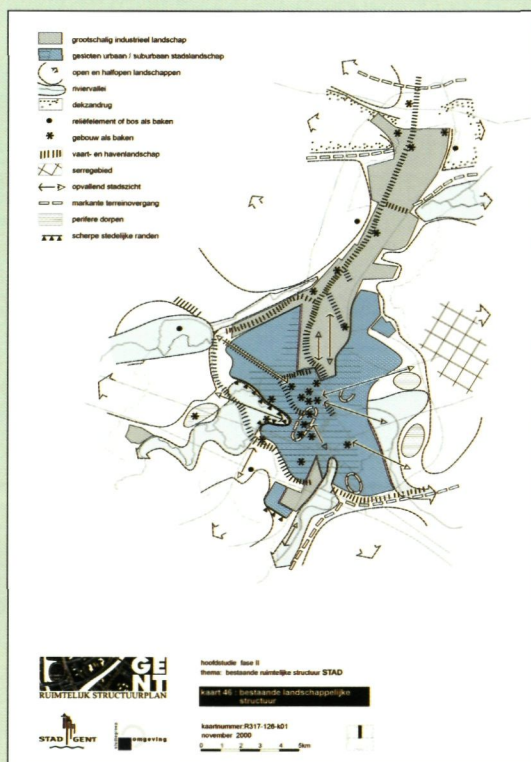
In Gent zijn zowel traditionele landschappen als stedelijke en grootschalige industriële landschappen aanwezig. De traditionele landschappen, waar het fysisch systeem sterk structuurbepalend is, werden vaak doorkruist door recente ruimtelijke ontwikkelingen. In delen van het stedelijk landschap is de groei van de stad door de eeuwen heen nog sterk herkenbaar, hoewel recente saneringen hier en daar voor een breuk hebben gezorgd. Uitzichten zijn er veel beperkter en gericht. Het grootschalig industrieel landschap is veel meer onderhevig aan ingrepen en verschilt sterk naargelang het soort economische activiteiten.

De legende-elementen van de bestaande landschappelijke structuur omvatten verschillende soorten ruimten (het grootschalig industrieel landschap, het gesloten urbaan-suburbaan stadslandschap, het open en halfopen landschap, de dekzandrug, de valleilandschappen, het serregebied, de perifere dorpen en het vaart- en havenlandschap), bakens (punten, lijnen en massa's), markante terreinovergangen, scherpe stedelijke randen en opvallende stadsgezichten (9).

Eigenheid van de gewenste landschappelijke structuur

In het richtinggevend gedeelte wordt de gewenste ruimtelijke structuur weergegeven. In de eerste plaats kan ook deze worden opge-

▼
De bestaande
landschappelijke
structuur van de
stad Gent

bouwd uit (dezelfde) deelstructuren. Naar analogie van de bestaande landschappelijke structuur doorsnijdt ook de gewenste landschappelijke structuur de overige deelstructuren en vormt deze met andere woorden een bijkomende invalshoek op de ruimte. De rol van de gewenste landschappelijke structuur ligt onder meer in het benadrukken van de gewenste beeldkwaliteit van het plangebied, zowel in stedelijke gebieden als in het buitengebied. Het betreft evenwel een ruimtelijke visie en geen uitwerking van een landschappelijk beleid. De elementen van de landschappelijke structuur zijn immers bouwstenen van de gewenste ruimtelijke structuur en de daaraan gekoppelde ruimtelijke ontwikkelingsperspectieven. Deze krijgen op hun beurt een beleidsmatige vertaling in de bindende bepalingen van het ruimtelijk structuurplan.

Voorbeeld 2: de gewenste landschappelijke structuur van de provincie Antwerpen

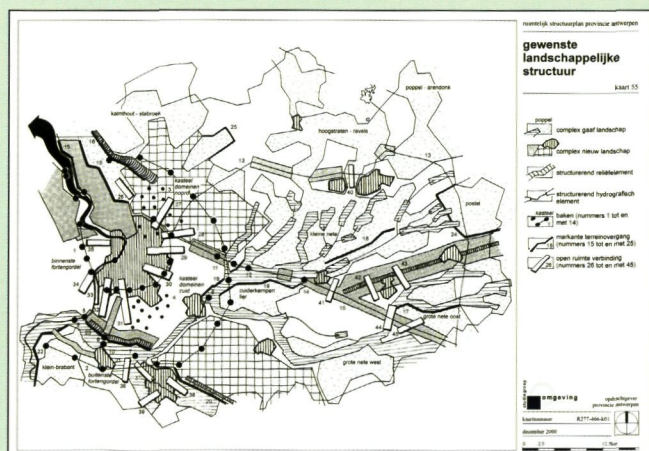
Om de landschappelijke structuur een volwaardige positie te geven in het ruimtelijk structuurplan van de provincie Antwerpen werden de volgende drie uitgangspunten geformuleerd:

- landschap als volwaardig gegeven bij de afweging van ruimtelijke ingrepen

- diversiteit en herkenbaarheid van landschappen
- ruimtelijke visie op het landschap als taakstelling

De gewenste landschappelijke structuur wordt – zoals ook de gewenste ruimtelijk-natuurlijke structuur – in belangrijke mate gedragen door het Schelde-, Rupel- en Netebekken. Elementen van de gewenste landschappelijke structuur zijn: structurerende reliëfcomponenten, complexe gave landschappen, complexe nieuwe landschappen, structurerende hydrografische elementen, bakens, markante terreinovergangen en open-ruimte-verbindingen. Voor deze afzonderlijke categorieën worden telkens ruimtelijke ontwikkelingsperspectieven geformuleerd. Mogelijke acties die hieruit volgen zijn de opmaak van ruimtelijke uitvoeringsplannen voor de geselecteerde bakens en open-ruimte-verbindingen.

In de tweede plaats geeft de gewenste landschappelijke structuur bijzondere aandachtspunten weer die, net zoals elementen uit andere deelstructuren, zullen doorwerken in de gewenste ruimtelijke structuur van het globale plangebied en in de gewenste ruimtelijke structuur van de verschillende deelruimten binnen het plangebied. Omwille van het integrerend karakter vormt deze benadering met deelruimten een noodzakelijke en minstens even essentiële invalshoek, complementair aan de deel-

De gewenste
landschappelijke
structuur van de
provincie Antwerpen

structuurbenadering. In de deelruimtebenadering worden voor de betrokken deelruimte de relevante elementen van de verschillende deelstructuren gebiedsgericht op elkaar afgestemd. Door in de deelruimtebenadering ook elementen van de gewenste landschappelijke structuur op te nemen, komt met andere woorden de integratie van de landschapselementen in een ruimtelijke samenhang tot stand. Opties met betrekking tot wonen, economische activiteiten, infrastructuur, ... worden op die manier opgeladen met relevante landschappelijke aspecten.

Beleidsrelevantie: vertaling naar acties

De gewenste landschappelijke structuur in het richtinggevend gedeelte van een ruimtelijk structuurplan geeft aanleiding tot het maken van een eerste beleidsrelevante selectie. De krachtlijnen van de ruimtelijke planning ten aanzien van de belangrijkste landschappelijke elementen kunnen zo worden verduidelijkt. Enerzijds gebeurt een selectie van elementen waarvoor het wenselijk is een specifiek ruimtelijk beleid te voeren. Anderzijds wordt bekeken in hoeverre het ruimtelijk beleidsinstrumentarium op zinvolle wijze kan bijdragen tot de bescherming, het behoud of de ontwikkeling van landschappelijke elementen. In die zin kan de selectie én aanleiding geven tot het opzetten van een concrete actie (bijvoorbeeld het opmaken van een bakenplan), én als uitgangspunt gehanteerd worden bij het overleg over concrete projecten in een bepaalde deelruimte. Een gebiedsgericht ruimtelijk beleid voor landschap

wordt op die wijze vertaald in een aantal bindende bepalingen. Een ruimtelijk structuurplan tracht echter geen 'landschappelijk beleid' te voeren; dat is de taak van het beleidsdomein landschappen zelf.

Afsluitende bedenkingen over de integratie van het landschapsbeleid in ruimtelijke structuurplannen

De benadering en integratie van landschap in een ruimtelijk structuurplan vervangt de landschapszorg en het landschapsbeleid niet. Verder moet selectief worden omgegaan met elementen die in een ruimtelijk structuurplan worden opgenomen, ook wat betreft landschap. Er moet geen volledigheid worden nagestreefd. Wil het ruimtelijk structuurplan als strategisch beleidsinstrument een kans krijgen, dan moet voorkomen worden dat het een allesomvattend karakter krijgt en overladen wordt met uitputtende inventarisaties. Het moet zich beperken tot die elementen waarvoor het betrokken bestuur binnen de planperiode een beleid wil voeren.

Tenslotte moet worden beklemtoond dat de input van landschappelijke aspecten in het ruimtelijk structuurplan geen bedreiging is voor ontwikkelingen op het vlak van wonen, economische activiteiten en infrastructuur. Integendeel, een gewenste landschappelijke structuur zal in elk geval bijdragen tot een verhoogde aandacht voor beeldkwaliteit (als een wezenlijke component van ruimtelijke kwaliteit) in ruimtelijke structuurplannen

CONCRETISERING VAN DE LANDSCHAPSZORG VIA RUIMTELIJKE UITVOERINGSPLANNEN

Voor het ruimtelijk beleid ten aanzien van landschap werden in het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen geen bindende bepalingen geformuleerd. Enkel in het richtinggevend gedeelte wordt gesteld dat op elk planningsniveau karakteristieke

landschapselementen en -componenten, gave landschappen en open-ruimte-verbindingen kunnen worden geselecteerd en dat deze vervolgens in ruimtelijke uitvoeringsplannen kunnen worden afgebakend. Aan deze optie werden (in tegenstelling tot de oppervlakten voor natuur, landbouw en bos) spijtig genoeg geen kwantitatieve taakstellingen gekoppeld.

De doorwerking van de landschapszorg in de ruimtelijke uitvoeringsplannen (RUP) is bij nader inzien nochtans verzekerd via twee sporen: de inhoudelijke integratie en de procedurele integratie.

Een eerste belangrijk spoor bestaat uit het feit dat de gave landschappen en structurerende landschapskenmerken (bakens, structurerende reliëfs) uit respectievelijk de landschapsatlas en de landschapskenmerkenkaart, die momenteel druk worden overgenomen in de ruimtelijke structuurplannen op de verschillende niveaus, belangrijke inzichten bevatten voor de opmaak van alle ruimtelijke uitvoeringsplannen, het weze een thematisch RUP op gewestelijk niveau voor de delfstoffensector, het weze een gemeentelijk RUP voor een bedrijventerrein van lokaal belang.

Zo is bijvoorbeeld bij de afbakening van de groot- en regionaalstedelijke gebieden in Vlaanderen in gewestelijke ruimtelijke uitvoeringsplannen het aspect landschap mee bepalend voor het stellen van grenzen aan de stedelijke ontwikkeling (10).

Een voorbeeld bij uitstek van deze zogenaamde inhoudelijke integratie is de inbreng van vele inzichten uit het landschapsinventarisatieproject in de concrete afbakening van de natuurlijke en agrarische structuur. Dit afbakingsproces gebeurt momenteel in de werkgroep VERAf (VERweving en Afbakening) onder voorzitterschap van de Minister bevoegd voor Leefmilieu en Landbouw. De aanwezigheid van de Afdeling Monumenten en Landschappen in deze werkgroep en haar inbreng vanuit het landschapsinventarisatieproject doen het beste vermoeden.

INHOUDELIJKE INTEGRATIE VAN LANDSCHAP BIJ DE AFBAKENING VAN DE NATUURLIJKE EN AGRARISCHE STRUCTUUR

Hans Leinfelder

De afbakening van de gebieden van de natuurlijke en de agrarische structuur in gewestelijke ruimtelijke uitvoeringsplannen is één van de bindende bepalingen van het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen. Tegen 2007 moeten door het Vlaams gewest 125.000 ha Grote Eenheden Natuur en Grote Eenheden Natuur in Ontwikkeling en 150.000 ha natuurverwevingsgebied in overdruk, 10.000 ha ecologisch verantwoorde bosuitbreiding en 750.000 ha agrarisch gebied worden afgebakend. Het regeerakkoord van de huidige Vlaamse regering voorziet in een versnelde uitvoering van deze afbakening tegen 2003.

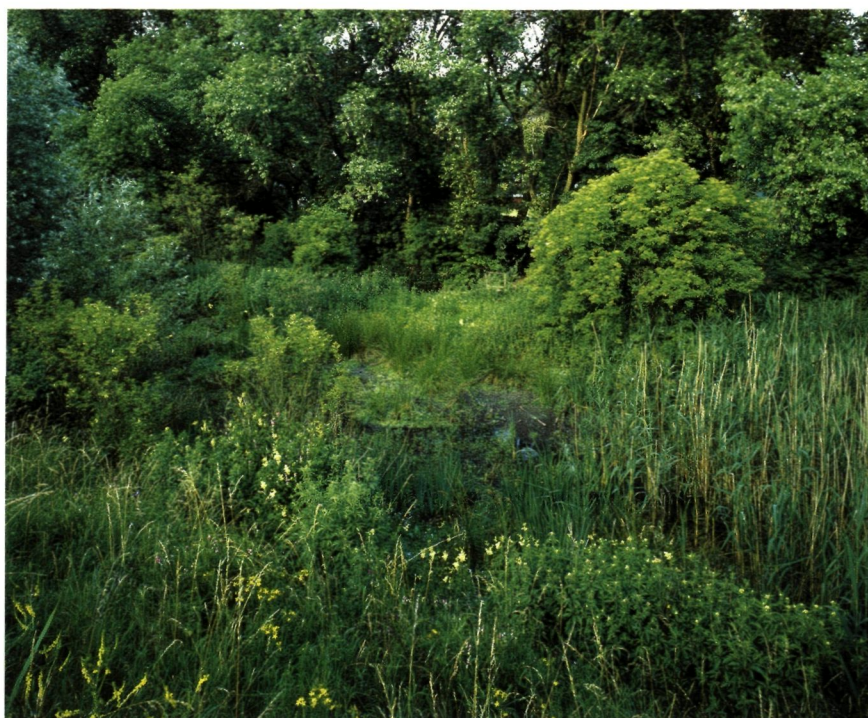
In 1997 werd door de Afdeling Ruimtelijke Planning (ARP) een voorstel van procesverloop voor deze afbakening uitgewerkt. Momenteel beschikt ARP over eigen werkkaarten met een analyse op schaal 1/100.000 van de bestaande elementen van de natuurlijke en de agrarische structuur van Vlaams niveau. Tegelijkertijd werden op initiatief van de afdeling Bos en Groen van AMINAL een sectorale visie op gewenste bosuitbreiding op schaal 1/50.000 (11) en op initiatief van afdeling Land van AMINAL een sectorale, gewenste agrarische structuur op

schaal 1/10.000 (12), onderbouwd door een landbouwyperingskaart (13), uitgewerkt.

Momenteel werken het Instituut voor Natuurbehoud, de afdelingen Natuur en Bos en Groen van AMINAL aan een geïntegreerde gewenste natuur- en bosstructuur. In de VERAf (VERweving en Afbakening) – werkgroep onder voorzitterschap van het kabinet van de Minister bevoegd voor Leefmilieu wordt getracht de gewenste natuur – en bosstructuur en de gewenste agrarische structuur op elkaar af te stemmen. Voor gebieden waar de afstemming tussen beide wensstructuren ver zoek is, lijkt het aangewezen dat er op basis van een gebiedsgerichte, ruimtelijke visie beleidskeuzes worden gemaakt. Deze kunnen vervolgens worden vertaald in gewestelijke ruimtelijke uitvoeringsplannen.

Gezien de grote wisselwerking tussen landschap en de ontwikkelingsperspectieven voor natuur, landbouw en bos, ligt het voor de hand het facet landschap inhoudelijk bij de afbakening van de gebieden van de natuurlijke en de agrarische structuur te betrekken. Op die manier zal het landschap immers mee bepalend zijn voor de bestemming, de inrichting en/of het beheer van een gebied.

Deze inbreng van de landschappelijke visie vanuit de landschapsatlas en landschapskenmerkenkaart is verzekerd via deelname van de Afdeling Monumenten en Landschappen in de werkgroep VERAf.

Gezien de grote
wisselwerking tussen
landschap en
natuur ligt het voor
de hand het facet
landschap inhouden-
lijk bij de afbake-
ning van de
gebieden van de
natuurlijke structuur
te betrekken
(foto G. Charlier)

Wel moet worden gewezen op twee belangrijke zwakten bij deze inhoudelijke integratie, meer bepaald op het procedurele vlak:

- De integratie biedt onvoldoende garanties dat bij de latere opmaak van een nieuw gewestelijk ruimtelijk uitvoeringsplan voor het betrokken gebied landschap opnieuw mee bepalend is voor de bestemming, de inrichting en/of het beheer van het gebied.
- De afbakening van de gebieden van de natuurlijke en de agrarische structuur is een plannings- en besluitvormingsproces op Vlaams niveau, zo ook de afbakening van regionaal-stedelijke gebieden. De integratie van landschap in deze afbakeningen biedt onvoldoende garanties dat landschap ook in de verfijnde plannings- en besluitvormingsprocessen op provinciaal en gemeentelijk niveau zal worden geïntegreerd. Bijkomende acties zullen hiervoor nodig zijn.

Vandaar dat in een tweede spoor wordt getracht de integratie van landschap in het ruimtelijk beleid ook procedureel vorm te geven voor wat de meest waardevolle landschappen betreft (de zogenaamde ankerplaatsen uit de landschapsatlas). Het doel van deze 'procedurele' integratie is ervoor te zorgen dat er bij ruimtelijke plannings- en besluitvormingsprocessen een beleidsmatige reflex bestaat om het aspect landschap inhoudelijk te integreren.

Deze procedurele integratie houdt in dat in het landschapsdecreet voorzien zou worden dat bij Besluit van de Vlaamse Regering ankerplaatsen uit de landschapsatlas kunnen aangeduid worden als erfgoedlandschap. Niet enkel zou vanaf dat moment een soort basisbescherming gelden die bepaald is in het landschapsdecreet. Belangrijker is dat alle overheden die binnen deze erfgoedlandschappen een RUP opmaken in de stedenbouwkundige voorschriften terdege rekening dienen te houden met de landschapswaarden zoals geformuleerd in de landschapsatlas, waarbij de Afdeling Monumenten en Landschappen een bindend advies heeft.

Ongeacht het een gewestelijk, provinciaal of gemeentelijk ruimtelijk uitvoeringsplan betreft, waarborgt een dergelijke procedurele integratie dat een ruimtelijk uitvoeringsplan dat aldus wordt vastgesteld en latere ruimtelijke uitvoeringsplannen die in de plaats zouden kunnen treden van dit ruimtelijk uitvoeringsplan, afgestemd zijn op de landschapskenmerken van het erfgoedlandschap. Aangezien het vergunningenbeleid gebaseerd is op de ruimtelijke uitvoeringsplannen, zijn maatregelen die geen rekening houden met de landschapskenmerken uitgesloten. Ook ruilverkaveling, natuurinrichting en landinrichting moeten zich als inrichtingsinstrumenten richten naar de bestemmingen in de ruimtelijke uitvoeringsplannen.

PROCEDURELE INTEGRATIE VOOR DE ANKERPLAATSEN UIT DE LANDSCHAPSATLAS

Hans Leinfelder

De meest gekende manier van procedurele integratie is ongetwijfeld een bindend advies van de voor het aspect bevoegde overheid bij ruimtelijke plannings- en besluitvormingsprocessen (BPA's, vergunningen, ...). In het Duinen-decreet wordt er zelfs nog verder gegaan door vanuit een sectorale decreetgeving een absoluut bouwverbod op te leggen. Het Duinendecreet voegt met andere woorden letterlijk een stedenbouwkundig voorschrift toe, ongeacht de bestemming in verordenende ruimtelijke plannen. Aangezien het evenwel de specifieke taak is van de voor ruimtelijke ordening bevoegde administratie om de verschillende ruimte-aanspraken vanuit een ruimtelijke visie ten opzichte van elkaar af te wegen, worden een bindend advies van of verdergaande bevoegdheden met betrekking tot het ruimtelijk beleid voor de Afdeling Monumenten en Landschappen niet wenselijk geacht.

Concreet zal daarom op volgende manier te werk worden gegaan.

Vooreerst zal het decreet van 16 april 1996 houdende bescherming van landschappen worden aangevuld met een mogelijkheid om bij Besluit van de Vlaamse regering zogenaamde erfgoedlandschappen te selecteren uit de ankerplaatsen van de landschapsatlas. Verder worden in het decreet algemene ontwikkelingsperspectieven op Vlaams niveau geformuleerd als een soort basisbescherming voor alle erfgoedlandschappen in Vlaanderen. Het besluit tot selectie van

erfgoedlandschappen zal bovendien per erfgoedlandschap een beschrijving van de karakteristieke landschapskenmerken bevatten.

Decretaal wordt evenzeer bepaald dat het Vlaams Gewest een ruimtelijk uitvoeringsplan (RUP) opmaakt dat de decretaal aangeduide 'erfgoedlandschappen' afbakt, waarbij de oppervlakte per erfgoedlandschap maximaal 10 % afwijkt van de oppervlakte van de decretaal aangeduide landschappen.

Daarnaast met elk RUP, dat door een gewestelijke, provinciale of gemeentelijke overheid wordt opgemaakt, binnen de in het decreet aangeduide gebieden bepalingen bevatten omtrent:

- de algemene ontwikkelingsperspectieven op Vlaams niveau voor erfgoedlandschap vertaald in stedenbouwkundige voorschriften
- stedenbouwkundige voorschriften ten aanzien van de voor het gebied karakteristieke landschapskenmerken

Decretaal zou dan ook worden bepaald dat een ontwerp van ruimtelijk uitvoeringsplan, dat gesitueerd is binnen een in het decreet aangeduid erfgoedlandschap, tijdens het openbaar onderzoek door de initiatiefnemende overheid eveneens voor advies wordt voorgelegd aan de voor landschappen bevoegde minister. Dit advies zou vooral betrekking hebben op de afbakening van de overdruk 'erfgoedlandschap', de bestemming van de gebieden waarvoor bovengenoemde voorschriften gelden en de inhoud van de stedenbouwkundige voorschriften voor de karakteristieke landschapskenmerken. De overheid die het ruimtelijk uitvoeringsplan goedkeurt, mag van dit advies niet afwijken, tenzij omwille van dringende sociale, economische of budgettaire redenen.

Decretaal zou ook worden vastgelegd dat een vergunningsaanvraag die gesitueerd is binnen de in het decreet aangeduide gebieden waarvoor nog geen ruimtelijk uitvoeringsplan werd opgemaakt, voor advies aan AML moet worden voorgelegd. Dit moedigt de betrokken overheid aan werk te maken van een uitvoeringsplan voor het betrokken gebied.

LANDSCHAPS- EN MILIEUBELEID ... SAMEN STERK

Het landschapsbeleid heeft talrijke raakvlakken met het milieubeleid: landschapsonderzoek wordt soms beschouwd als een discipline binnen het milieuonderzoek (bv. milieu-effect-rapportage) of omgekeerd. Een goed landschapsbeleid en een

goed milieubeleid zijn zonder meer synergetisch: geen hoge landschappelijke beleving zonder een goede milieukwaliteit (geluid, geur, ...), geen goede milieukwaliteit zonder goede landschappelijke structuur.

Sinds meer dan 10 jaar wordt landschap beschouwd als één van de belangrijkste disciplines binnen de milieu-effect-rapportage (MER). Het betreft immers een receptordiscipline die synthetiserend is ten aanzien van de verschillende abiotische disciplines (net zoals de disciplines fauna en flora en mens). De ervaringen met meer dan 10 jaar MER in Vlaanderen leren dat de nood aan een onderbouwd concept voor landschapsinventarisatie, -beschrijving en -waardering en aan een ruimer landschappelijk referentiekader zeer groot was. Door het landschapsinventarisatieproject wordt deze nood ruimschoots gelengd.

Milieu en landschap hebben nog wel meer raakvlakken dan enkel het instrument MER. Ook op beleidsvlak zijn landschap en milieu sterk verweven.

Deze verweving kan ook verder gestalte krijgen via de opmaak van kwetsbaarheidskaarten. Deze kaarten, die eigen zijn aan het milieubeleid, geven de kwetsbaarheid weer van een receptor (bv. land-

schap) voor een bepaalde ingreep (bv. inplanting windturbines) of ruimer voor een effectgroep (bv. visuele landschapsverstoring).

De bruikbaarheid van de landschapsatlas en de landschapskenmerkenkaart voor de opmaak van landschappelijke kwetsbaarheidskaarten is evident. Het toepassingsveld voor kwetsbaarheidskaarten is zeer uitgebreid en gaat van klassieke tot volledig nieuwe toepassingen. Een niet limitatieve greep uit de mogelijkheden:

- *screening* of toetsing aan de MER-plicht van projecten
- *scoping* (vernauwing) of bepaling van de diepgang bij milieu-effect-rapportage
- effectvergelijking van verschillende projectalternatieven (bv. verschillende tracés voor een hoofdtransportleiding), het weze in milieu-effect-rapportage of door de initiatiefnemende overheid zelf
- strategische milieu-effect-rapportage van of afwegingskader voor beleidsvoornemens, plannen en programmas
- als milieubeleidsondersteunend instrument (bv. voor het doelgericht inzetten van de beschikbare middelen voor ontsnippering in de meest kwetsbare gebieden)

De bruikbaarheid van de landschapsatlas en de landschapskenmerkenkaart is zeer groot voor de opmaak van landschappelijke kwetsbaarheidskaarten, bijvoorbeeld voor de inplanting van windturbines (foto Windpark Diksmuide WVEM - visuele impressie 3E - niet gerealiseerd)

Tot slot, en hiermee is de cirkel rond, kunnen kwetsbaarheidskaarten als informatielaag ook richtinggevend zijn binnen de ruimtelijke planning. De opmaak van een kwetsbaarheidskaart landschap voor de inplanting van windturbines bijvoorbeeld is een ideale voorbereiding voor de opmaak van een thematisch uitvoeringsplan terzake.

Voor heel wat van de genoemde toepassingen worden de beschermde of bijzondere gebieden vandaag als toetsingskader gebruikt, bijvoorbeeld:

- bij de beoordeling van de MER-plicht (overeenkomstig de MER-besluiten van 29 maart 1989)
- als beoordelingskader voor plannen en programma's (bv. omzendbrief windturbines)

Voor landschap gaat het om beschermde landschappen, stads- en dorpsgezichten, CHE-zones en landschappelijk waardevolle agrarische gebieden op de gewestplannen.

NAAR EEN EEN BETERE MILIEUEFFECT-RAPPORTAGE DANKZIJ HET LANDSCHAPS- INVENTARISATIEPROJECT

Gert Van de Genachte

Tijdens de eerste jaren van milieu-effect-rapportage in Vlaanderen werd de uitwerking van de discipline landschap naar Nederlands model vaak sterk visueel benaderd. Voor project- en studiegebieden werden kaarten opgemaakt met ruimten en massa's, occulariteiten becijferd, zichthoeken aangegeven en landschappelijke synthesesmaten berekend (diversiteit, complexiteit, ...), dit vaak via doorwrochte formules – kortom de landschapsmeetkundige benadering. Historische kaarten werden geraadpleegd maar vooral ter beschrijving van de landschapshistoriek. Vaak werden de relictten van de traditionele landschapsstructuur niet aangegeven, soms zelfs niet herkend. Waardebeoordeling op basis van gaafheid, herkenbaarheid, historische constantie gebeurden niet systematisch.

Nog groter was het gemis aan een ruimer kader. Wat betekent de kapping van enkele hectaren historisch stabiel bos voor een industrieterrein in Zuid-Oost-Vlaanderen, een ruilverkaveling met demping van een holle weg te Hoegaarden of een recreatief megaproject op een voormalig mijnterrein? Er werd wel stevast gerefereerd naar de indeling in traditionele landschappen op macroschaal maar ter beoordeling van een project met landschapseffecten op microschaal is dat behoorlijk abstract.

De landschapsatlas is hierbij een belangrijke stap vooruit. Het spreekt voor zich dat bij milieu-effect-rapportage een aanvulling en verfijning tot op microniveau voor het studiegebied nodig zal zijn. De waarde van de landschapsatlas bij milieu-effect-rapportage bestaat er dan ook vooral in dat hij een wetenschappelijk onderbouwd toetsingskader vormt. De waarde van de landschapsatlas en landschapskenmerkenkaart voor de MER zit dan ook vooral in:

- de gebiedsdekkende identificatie op mesoschaal van puntvormige en lijnvormige relicten die een duiding van het verlies van een relict ten gevolge van een project mogelijk maken. Op basis van de landschapsatlas krijgt men immers een idee van de uniciteit, zeldzaamheid, houdbaarheid, ... op mesoschaal van de de elementen die men op microschaal detecteert
- de holistische waardering van de relictzones die toelaat een eventuele landschapsaantasting te beoordelen, rekening houdend met de landschappelijke samenhang en de positie binnen relatief gaaf dan wel aangetast traditioneel landschap: gaat het om geïsoleerde landschapswaarden of aantasting van een samenhangend geheel?
- de inventaris en beschrijving van de structurerende landschapskenmerken
- de beschrijvende fiches met bronverwijzingen

Het spreekt voor zich dat het gebruik van kwetsbaarheidskaarten landschap de voorkeur geniet boven deze 'bijzondere gebieden', immers:

- de bijzondere gebieden zijn gedateerd en, vooral voor wat de landschappelijk waardevolle agrarische gebieden betreft, niet actueel
- de beschermde gebieden zijn slechts een beperkte selectie uit de beschermenswaardige gebieden, bepaald door tijdsbeschikbaarheid en persoonlijke inzichten van de bevoegde ambtenaren en politieke keuzen
- kwetsbaarheidskaarten daarentegen kunnen worden gebaseerd op de recent voltooide landschapsatlas en landschapskenmerkenkaart
- en bovenal: kwetsbaarheidskaarten zijn ingreepspecifiek, minstens effectgroepspecifiek en houden als dusdanig meteen een effectbeoordeling in

HET TOPJE VAN DE IJSBERG

Daarnaast is het landschapsinventarisatieproject bruikbaar in tal van beleidsdomeinen die belang hechten aan de waarden die erin zijn vervat: cultuurhistorische waarden, esthetische waarden, socio-culturele waarden,

Alhoewel er hier niet uitvoerig wordt op ingegaan, ligt het voor de hand dat het landschapsinventarisatieproject bruikbaar is voor en door het recreatiebeleid en de recreant, het onderwijs en de student, ...

En wat geldt voor het landschapsinventarisatieproject zelf, geldt a fortiori ook voor de gebruiksmogelijkheden: ze werden niet ontdekt noch uitgevonden, maar groeiden traag vanuit de ervaringen met het gebruik van de inventarisatie zelf, door de landschapsinspecteurs, planologen, studiebureaus,

Omdat de gebruikservaringen tot op heden beperkt zijn, zullen de gebruiksmogelijkheden in de toekomst vast en zeker groeien. Vergelijkbare inventarisaties zoals de Biologische Waarderingskaart tonen dit aan.

EINDNOTEN

- (1) ANTROP M., *Het landschap meervoudig bekeken*, Monografieën Stichting Leefmilieu 30, Kapellen, 1989.
- (2) *Programma voor Plattelandsontwikkeling in Vlaanderen, periode 2000-2006 (in toepassing van verordening EG 1257/99)*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 15 september 2000.
- (3) STRYCKERS P., *Ruimtelijk orderingsrecht in Milieuzakboekje 2000*, Antwerpen, 2000, p. 99.
- (4) MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP, *Structuurplanning: een handleiding voor gemeenten*, Brussel, 1994.
- (5) MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP, *Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen – integrale versie*, Brussel, 1998.
- (6) MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP, *Decreten ruimtelijke ordening – officiële coördinatie*, Brussel, 2000.
- (7) UNIVERSITEIT GENT, K.U.LEUVEN, STUDIEGROEP OMGEVING, *Startnota provinciaal ruimtelijk structuurplan Oost-Vlaanderen, deel a: vertrekbasis*, 1998.
- (8) ANTROP M. en VAN DAMME S., *Landschapszorg in Vlaanderen, onderzoek naar criteria en wenselijkheden voor een ruimtelijk beleid m.b.t. cultuurhistorische en esthetische waarden van de landschappen in Vlaanderen*, Universiteit Gent, Vakgroep Geografie, 1995.

- (9) STAD GENT – DIENST STEDENBOUW EN RUIMTELIJKE PLANNING, *Gent vandaag*, publicatie in het kader van het Ruimtelijk Structuurplan Gent, 2000.
- (10) PISMAN A. en VAN WESENBEECK Ph., *Afbakening van stedelijke gebieden: methodiek en proces*, in: *Ruimte en Planning*, jg. 20, nr. 2, p. 177.
- (11) MENS EN RUIMTE, *De gewenste bosstructuur voor Vlaanderen*, in opdracht van Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap – AMINAL-Afdeling Bos en Groen, 1996.
- (12) K.U.LEUVEN – GROUND FOR GIS, *Opbouw van een geografische databank met de concrete afbakening en differentiatie van de agrarische gebieden in Vlaanderen*, in opdracht van Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap – AMINAL-Afdeling Land, 1998.
- (13) VLAAMSE LANDMAATSCHAPPIJ, *Landbouwtyperingskaart*, in opdracht van Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap – AMINAL-Afdeling Land, 2000.

DE TOEKOMST VOOR LANDSCHAPPELIJKE KWETSBAARHEIDSKAARTEN

Gert Van de Genachte

Een kwetsbaarheidsbenadering integreert steeds de **gevoeligheid** van een systeem ten aanzien van een fysische verandering van het milieu met een **waardering** van het betreffende systeem. Vertaald voor landschappen betekent dit dat de kwetsbaarheid bepaald wordt door de waarde van het landschap én de gevoeligheid van het landschap voor de betreffende verstoring. Twee voorbeelden illustreren dit:

- een boslandschap als het Meerdaalwoud bijvoorbeeld is cultuurhistorisch en landschapsecologisch rijk en visueel aantrekkelijk en heeft bijgevolg een zeer hoge landschappelijke waarde, de gevoeligheid voor de inplanting van een GSM-mast is echter eerder beperkt omwille van de beperkte zichtbaarheid: de kwetsbaarheid zou als matig kunnen ingeschat worden.
- een Haspengouwse open akkerlandschap heeft wellicht een lagere waarde; door de veel grotere gevoeligheid voor visuele verstoring kan de kwetsbaarheid voor inplanting van de GSM-mast echter toch zeer hoog ingeschat worden.

Verder kan in kwetsbaarheidskaarten ook een *abiotische gevoeligheid* worden verrekend. Voor het aspect verdroging van natuur is dit de verdrogingsgevoeligheid van de bodem. Binnen het aspect visuele landschapsverstoring is dit de huidige visuele kwaliteit. Vertaald naar hogere

genoemd voorbeeld leidt het betrekken van deze abiotische gevoeligheid ertoe dat de kwetsbaarheid voor landschapsvisuele verstoring ten gevolge van de inplanting van de GSM-mast lager is in de omgeving van bestaande infrastructuur (bv. hoogspanningsleidingen en snelwegen) wegens reeds verstoord.

Minstens volgende 2 deelkaarten zijn zinvol bij de opmaak van kwetsbaarheidskaarten landschap:

- kwetsbaarheidskaart voor direct verlies en contextverlies van erfgoedwaarden (natuurwetenschappelijk, cultuurhistorisch, ...); vooral de landschapsatlas kan hier als informatielaag gehanteerd worden; de atlas is immers niet alleen een inventaris maar houdt ook een waardering in (onder vorm van de criteria gaafheid en herkenbaarheid voor de relictzones) en er kan vrij eenvoudig een gevoeligheid voor direct verlies en contextverlies van erfgoedwaarden uit worden afgeleid (op basis van het type landschap, de aard van de erfgoedwaarden en het criterium samenhang).
- kwetsbaarheidskaart voor visuele verstoring en landschapsverschraling; hiervoor kan naast de landschapsatlas de landschapskenmerkenkaart als inventaris gelden; hieruit kunnen heel wat visueel bepalende landschapselementen en -componenten, zowel met positieve beleving als met negatieve beleving worden afgeleid; een aanvullende visuele kartering met oa de openheid en schaal van het landschap, zichten, ... is als aanvullende informatielaag echter noodzakelijk.

Els Hofkens

GIDS - EEN SELECTIE VAN RELICTZONES EN ANKERPLAATSEN IN VLAANDEREN

In de 'Atlas van de relictten van de traditionele landschappen' worden de relictzones en ankerplaatsen aangeduid. Ze vormen de kerngebieden voor de verruimde landschapszorg. Hier herkent men nog het best het typische Vlaamse landschap in zijn verschillende gedaanten. De kenmerken en elementen die deze gebieden typeren dienen dan ook te worden bewaard en versterkt.

De relictzones zijn gebieden met een grote dichtheid aan punt- en lijnrelictten, zichten en ankerplaatsen en zones waarin de samenhang tussen de waardevolle landschapselementen, belangrijk is voor de gehele landschappelijke waardering.

De relictzones zijn dus gebieden die omwille van hun natuurwetenschappelijke (fysisch-geografische), cultuurhistorische, esthetische en/of sociaal-economische erfgoedwaarden niet enkel van lokaal belang zijn. Vaak zijn ze minder bekend, maar daarom niet minder bepalend voor de herkenbaarheid van het Vlaamse landschap.

Van elke Vlaamse provincie wordt in dit gedeelte een relictzone besproken. Vervolgens komen vijf ankerplaatsen aan bod.

Ankerplaatsen zijn de meest landschappelijk waardevolle gebieden voor Vlaanderen. Ze bestaan uit complexen van gevarieerde erfgoedelementen die een geheel vormen. Ze zijn binnen de relictzone uitzonderlijk inzake gaafheid of representativiteit, of nemen ruimtelijk een plaats in die belangrijk is voor de zorg of het herstel van de landschappelijk omgeving, of ze zijn uniek.

De eigenheid van het Vlaamse landschap wordt door de diversiteit aan ankerplaatsen bepaald.

Veelal ongekend en meestal verrassend dichtbij zijn deze ankerplaatsen het beschermen waard.

Mira Van Olmen

RELICTZONE 'FRANSE EN GROTE HEIDE, DOMEIN OUDE GRACHT EN EIKELENBERG'

▲ Het landschapsbeeld van 'Oude Gracht' wordt gekenmerkt door bosrijk groengebied, doorsneden door dreven en afgewisseld met oude hoeven, gras- en weilanden (foto O. Pauwels)

De relictzone Franse en Grote Heide, domein Oude Gracht en Eikelenberg is gelegen in de provincie Antwerpen tussen de dorpskernen van Putte in het noordwesten, Heide-Kalmthout in het noorden, Gooreind in het noordoosten, Maria ter Heide (Brasschaat) in het zuidoosten en tot slot Kapellen in het zuidzuidwesten. Zij omvat de

microlandschappen Klein Schietveld, Kamp van Brasschaat, Mastenbos, Wolvenbos, Oude Gracht, Franse Heide, Grote Heide en Kleine Heide. Het sterk gesloten landschap wordt gekarakteriseerd door een opeenvolging van kasteeldomeintjes, verscholen tussen de bebossing.

GEOLOGIE, GEOMORFOLOGIE EN BODEMGESTELDHEID (1)

De relictzone werd in de loop van haar geschiedenis verschillende malen door zeewater overspoeld. Hierbij werden dikke lagen slib afgezet. De laatste diepzeeafzetting van zogenaamde Boomse klei gaat terug tot 30 miljoen jaar geleden en is over het hele gebied terug te vinden op een gemiddelde diepte van 80 tot 100 meter. Bovenop de Boomse klei treffen we verschillende zandige lagen aan die het resultaat zijn van ondiepe zeeafzettingen en – in een nog latere periode toen de zee zich volledig had teruggetrokken – rivierafzettingen.

Herhaaldelijke overstromingen zo'n 800 000 jaar geleden deden krekens en schorren ontstaan en lieten een mengeling van klei en zand – zogenaamde

Kempische klei – achter in het noordelijke deel van de relictzone. Een hierop volgende daling van de zeespiegel resulteerde in erosie en het dieper insnijden van de rivieren. Terwijl de zanden snel wegspoelden, bood de Kempische klei behoorlijk weerstand, wat het kleine verschil in reliëf tussen noord en zuid verklaart. De huidige bovengrond kwam er pas zo'n 100 000 tot 12 000 jaar geleden toen, tijdens de laatste ijstijd, hevige stormen blootliggende zanden verspreidden over de Kempische klei, waardoor 'dekzanden' gevormd werden.

De bodem van de relictzone bestaat dus voor het overgrote deel uit zand- of lemig-zandbodems die kunnen variëren van zeer droog tot zeer nat. Het reliëfverschil is eerder klein en het waterlopen net beperkt zich tot een aantal kleine beken die alle

De relictzone Franse en Grote Heide, domein Oude Gracht en Eikelenberg,

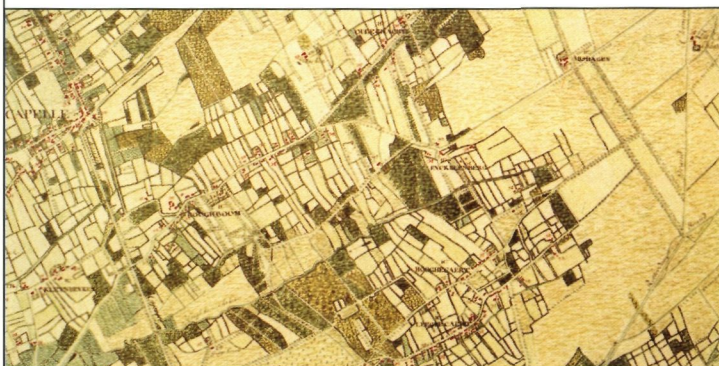
een sterk gesloten landschap, gekarakteriseerd door een opeenvolging van kasteeldomeintjes

afwateren naar de Schelde. Verder vinden we een aantal vijvers, waarvan de meeste door de mens werden gegraven, maar een aantal toch als natuurlijke vennen zijn ontstaan.

HET LANDSCHAP VROEGER EN NU (2)

Zo'n 5000 jaar geleden werd het hier besproken landschap gedomineerd door loofbos met voornamelijk berk en zomereik. Hoewel het huidige klimaat theoretisch nog steeds geschikt is voor dit vegetatietype, heeft de geschiedenis er anders over beslist. Wat we vandaag in de Kempen als natuurlijk en typisch ervaren is 'gecreëerd' door de mens. Zowel het heidelandschap als de dennenbossen zijn het gevolg van menselijk ingrijpen en dus halfnatuurlijk.

▼
Uittreksel uit de
Historische kaart
van Ferraris (1777).
Het noordelijke
gedeelte van de
relictzone is heide;
in het zuidelijke
gedeelte herkennen
we enkele
gehuchten

Reeds rond 1500 v.C. deed de mens in de zone Brasschaat-Kapellen aan ontbossing en extensieve landbouw. Wanneer de bodem na een tijdelijke cultuur uitgeput was, werd hij braak achtergelaten en in een later stadium door heidevegetatie overgroeid. Vanaf de Middeleeuwen werd de heidevegetatie in stand gehouden door schapenteelt, afbranden en het wegnemen van het strooisel voor potstallen. Na zo'n 3000 jaar was het hele gebied als gevolg hiervan omgezet in heide.

De voortdurende aangroei van de bevolking maakte de overschakeling noodzakelijk naar een intensievere vorm van landbouw met grondverbetering en bemesting. Daarnaast werd ook begonnen met de aanplanting van zowel loof- als dennenbos.

Aanvankelijk bleef deze intensievere landbouw beperkt tot de betere gronden in de zuidelijke helft van de relictzone. Zo is op de kaarten van Ferraris uit 1777 (3) duidelijk te zien dat het noordelijke gedeelte van de relictzone volledig aangegeven wordt als een uitgestrekt heidegebied zonder bewoning, met in het westelijk deel een groot aantal vennen. In het zuidelijke gedeelte komen hier en daar gehuchten voor zoals Eikelenberg, Mishagen en Oude Gracht, omgeven door een afwisseling van akkers en bospercelen.

De veranderingen in het landschap, die tijdens de 18de eeuw langzaam op gang kwamen, zetten zich in de 19de en 20ste eeuw versneld door. Steeds meer heide werd in cultuur gebracht ten behoeve van de landbouw en ook het bosaandeel nam toe. Maar terwijl aanvankelijk vooral de oppervlakte aan landbouwgrond toenam, zouden rond het einde van de 19de eeuw vooral bos en park aan oppervlakte winnen. Op de kaart van Vandermaelen (1854) (4) zien we dan ook dat een groot deel van het gebied bos is geworden en dat de eertijds uitgestrekte heide zich beperkt tot de noordelijke rand van het gebied.

In de 19de eeuw was het niet verafgelegen Antwerpen uitgegroeid tot een industrie- en handelsstad van wereldformaat met een klasse van gegoede handelaars en industriëlen die hun fortuin in grond wilden investeren. De landbouw verloor meer en meer aan belang en diende plaats te maken voor kasteelparken, die vooral esthetisch van grote waarde waren. Mishagen, Eikelenberg en Oude Gracht zijn enkele van de parken die nu nog steeds het gebied karakteriseren.

Uittreksel uit de historische kaart van Vandermaelen (1854). Een aanzienlijk gedeelte van de relictzone is bebost; de heide werd teruggedrongen tot de noordelijke rand

Uittreksel uit de historische kaart van het Militair Geografisch Instituut (1903). De landbouw heeft aan belang verloren en heeft plaats moeten maken voor esthetisch waardevolle kasteelparken als Mishagen, Eikelenberg en Oude Gracht

►► Monumentale, hardstenen brug uit 1921-1922 die de toegang vormde tot het voormalig kasteel

De geografische ligging, dicht bij de metropool Antwerpen, heeft tot op vandaag een invloed op het gebied. Getuige hiervan zijn de talrijke verkavelingen die het bosgebied hebben herleid tot versnipperde restanten. Hoewel de geïurbaniseerde oppervlakte een belangrijk deel van de totale grondoppervlakte beslaat, vinden we hier daarnaast nog steeds belangrijke heiderelicten en een aantal esthetisch, natuurwetenschappelijk en historisch waardevolle kasteeldomeinen.

DE KARAKTERISTIEKE KASTEEL- DOMEINEN EN HUN EIGENAARS DOORHEEN DE GESCHIEDENIS (5)

Zoals eerder vermeld, wordt deze relictzone in de noordelijke rand van de Antwerpse agglomeratie, gekarakteriseerd door een aantal kasteeldomeintjes, die samen met hun eigenaars een belangrijke invloed hebben gehad op het huidige landschapsbeeld van het gebied. Bovendien vertegenwoordigen enkele ervan tot op vandaag een belangrijke historische, culturele en/of sociale waarde. Het zijn van oorsprong allemaal kastelen in renaissancestijl naar Frans model, 'hoven van plaisantie'. De kern van de domeinen is in vele gevallen gegroeid

uit het feodale leen- en cijnsstelsel en ze gaan alle terug tot een bestaande hoeve met hofgracht. Toen de gegoede burgers in de 17de en 18de eeuw de domeinen opkochten, lieten zij de hoeven afbreken en vervangen door fraaie kastelen. De landbouwgronden rondom werden omgevormd tot esthetisch aantrekkelijke kasteelparken met vijvers en exotische boomsoorten.

De domeinen veranderden in de loop van de geschiedenis verschillende keren van eigenaar, breidden uit door huwelijken, erfenissen en aankopen en kenden hun hoogtepunt rond de overgang van 19de naar 20ste eeuw. Ten gevolge van financiële problemen, familiale verdeeldheid, oorlogssperikelen en een zich sterk wijzigende maatschappij in de jaren '30 zijn ze vandaag geheel of gedeeltelijk verdwenen.

Kasteel Mishagen bestaat wel reeds meer dan 200 jaar in zijn zo goed als oorspronkelijke vorm en wordt bovendien reeds sinds 1785 door dezelfde familie bewoond.

En dan is er natuurlijk nog het domein Oude Gracht, het meest gave deel van de relictzone, dat dan ook terecht werd aangeduid als ankerplaats.

▼ Domein 'Oude Gracht' werd in 1921-1922 door De Bunge aangelegd in Engelse landschapsstijl. Hierbij bleef de oorspronkelijke structuur bestaan, maar werd zij aangevuld met vijvers, bossages, exotische solitaire bomen, e.d. (foto O. Pauwels)

▼ Fraai houten botenhuis op de centrale vijver in domein 'Oude Gracht'. Een betonnen constructie, bekleed met knoestig exotisch wortelhout onder een schilddak. (foto O. Pauwels)

Van het domein Oude Gracht werd reeds melding gemaakt op de kaarten van Ferraris en Vandermaelen. Zijn huidige uitzicht verkreeg het echter in 1921-1922 toen De Bunge het sterk door de oorlog geschonden gebied liet heraanleggen in Engelse landschapsstijl. Hierbij bleef de oorspronkelijke structuur bewaard, maar werd zij aangevuld met dreven, bossages, vijvers, exotische solitaire bomen, bruggetjes en paviljoenen en ook een aantal hoeven en landhuizen. Vandaag ervaren we 'Oude Gracht' als een bosrijk gebied, doorsneden door brede dreven en grachten, afgewisseld met gras- en weilanden, oude exotische bomen en een aantal oude hoeven. Met een rijke variëteit aan oude bomen vertegenwoordigt het domein een belangrijke dendrologische waarde. Ondanks het feit dat het kasteel verloren is gegaan, heeft het geheel nog steeds een natuurlijk en schilderachtig karakter. Talrijke restanten uit het ingrijpende oorlogsverleden, waarvan de antitankgracht en de bunkers de belangrijkste zijn, geven het een extra historische waarde.

OOK DE WERELDOORLOGEN LIETEN HUN SPOREN NA (6)

In de hele relictzone zijn getuigenissen aanwezig van de belangrijke rol die het gebied vervulde tijdens de wereldoorlogen. Een behoorlijk deel van

de relictzone, met name het Kamp van Brasschaat met het daartoe behorende Klein Schietveld, was gedurende een groot deel van haar geschiedenis en tot op vandaag dan ook in handen van het leger. Het militair domein Kamp van Brasschaat strekt zich uit over het gehucht Maria-ter-Heide en de gemeenten Kapellen, Kalmthout, Wuustwezel en Brecht en bestaat uit heide, moerassen, vennen, waterplassen en gemengde open en verwilderde dennenbossen. Vooral de noordelijke zone is landschappelijk en botanisch zeer waardevol.

De militaire geschiedenis van de Brasschaatse Heide begint in 1820, toen beslist werd het gebied ten dienste te stellen van ongeveer 2000 cavaleristen en artilleristen van de Verenigde Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, die op zoek waren naar manoeuvre mogelijkheden. Na de Belgische onafhankelijkheid toonde het nieuwe Belgische leger onmiddellijk belangstelling voor het Kamp van Brasschaat maar pas vanaf 1845 kwamen de artilleriebatterijen regelmatig naar het kamp voor schietoefeningen. In 1852 voorzag een Koninklijk Besluit in de oprichting van een permanent kamp voor de artillerie te Brasschaat. Op het terrein verzezen grote blokken met kantoren, magazijnen, troepenkamers, wachtlokalen en een ziekenzaal. Daar de dracht van het geschut voortdurend toenam, werd het kamp in 1856 en 1859 uitgebreid, waardoor het schietveld met een oppervlakte van 415 ha tot aan

▼
Typisch houten
schuilhok uit de
periode van de
aanleg

het grondgebied van Kapellen en Kalmthout reikte. In 1909 werd het Fort van Brasschaat – een betonnen trapezium omringd door een gracht – opgetrokken ten westen van het Klein Schietveld. In 1911 werd op de grens van het Klein Schietveld een vliegveld aangelegd en nam de eerste Belgische luchtmachteenheid er haar intrek. Zo werden het Kamp en het Klein Schietveld met hun uitgestrekte zand- en heidegronden druk bezette legerplaatsen. In 1954 bereikte het kamp haar grootste uitbreiding met een totale oppervlakte van 2340 ha (ook de huidige oppervlakte) na een aanwinst van 100 ha bij het Klein Schietveld.

Het Kamp werd zowel tijdens de Eerste als tijdens de Tweede Wereldoorlog gebruikt door de bezetter. In de periode 1914-1918 werd het Kamp een eerste keer tot 'Sperrgebiet' uitgeroepen. In 1940 moest het Kamp voor een tweede maal aan de bezetter worden overgelaten en kreeg het de functie van krijgsgevangenkamp. Toen het Kamp in 1944 werd bevrijd, restten nog enkel stukgeschooten gebouwen, zwartgeblakerde muren, verhakkelde bomen, e.a.

Desondanks bleven in het gebied heel wat historische, militaire gebouwen bewaard zoals deze van de veldartillerieschool in het zuidelijke deel van het Klein Schietveld, de officiersmess en de officiersverblijven uit het begin van de 20ste eeuw, de voormalige garnizoensbibliotheek, alsook paarden-

stallen, opslagplaatsen, een manege, een theater, e.a.

Ondanks de aanwezigheid van talrijke militaire gebouwen (waarvan een aantal met cultuurhistorische waarde) en andere voorzieningen, kunnen we stellen dat het landschap in deze relictzone redelijk goed bewaard is gebleven en tot op vandaag een belangrijke natuurwetenschappelijke en landschappelijke waarde vertegenwoordigt.

BELEIDSPRIORITEITEN

Doorheen de geschiedenis heeft de regio, waarbinnen de relictzone gelegen is, haar residentiële karakter behouden. Getuige daarvan zijn de talrijke nieuwe verkavelingen met villa's en grote tuinen en de recreatieve infrastructuur zoals het golfterrein. Deze evolutie zet zich door tot op vandaag, vaak ten koste van het uitgestrekte, authentieke

▼
Vegetatief herbergt
het domein 'Oude
Gracht' voornamelijk
naaldhoutaan-
plantingen en arme
loofhoutbossen met
een onderbegroeiing
van rododendron-
struiken

▲ Het landschapsbeeld van 'Oude Gracht' wordt gekenmerkt door bosrijk groengebied, doorsneden door schilderachtige wegen en dreven (foto O. Pauwels)

▲ Het landschapsbeeld van 'Oude Gracht' wordt bepaald door bosrijk groengebied, afgewisseld met gras- en weilanden. Als geheel straalt het gebied een natuurlijk en schilderachtig karakter uit (foto O. Pauwels)

▲▲ Verspreid over het domein 'Oude Gracht' vinden we typische hoeven en landhuisjes (foto O. Pauwels)

landschap dat er ooit domineerde en ook van een deel van het eens zo talrijk aanwezige erfgoed. Daarom wordt het de hoogste tijd dat datgene wat ons nog rest naar waarde wordt geschat en de zorg en bescherming krijgt die het verdient. Het beheer van het gebied moet tot doel hebben dat de bestaande waarden behouden blijven en dat de landschappelijke elementen die deze waarden bepalen van verval worden gevrijwaard. Vanuit dit opzicht moet een verdere inkrimping of aantasting van het landschap door een toenemende bebouwingsdruk ten stelligste worden vermeden. Voor het bestaande bouwkundig erfgoed moet worden gezocht naar een passende functie of gebruik en alle gebouwen moeten naar behoren worden onderhouden en – indien nodig – hersteld.

EINDNOTEN

- (1) GIJSEL J., *Brasschaat, van heidegrond tot parkgemeente*, Brasschaat, 1980.
- (2) GIJSEL J., *op.cit.*, 1980.
- (3) De Ferraris J., *Carte de Cabinet des Pays-Bas Autrichiens*, Kaartblad Capelle 88(C2) (1&3), Brussel, 1777.
- (4) VANDERMAELEN, *Kaartblad Capellen* 3.7, 1854.
- (5) GIJSEL J., *op.cit.*, 1980.
- (6) GIJSEL J., *op.cit.*, 1980 en DE SADELEER S., KENNES H., PLOMTEUX G. & STEYAERT R., *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België - Architectuur - deel 101*, Gent, 1985.

Hubert Bats

RELICTZONE MECHELSE HEIDE-HEIWIJK

◀ De steilrand van het Kempens plateau wordt sterk doorsneden door valleien die zich loodrecht op de hoogtelijnen ontwikkelen

De relictzone Mechelse Heide-Heiwijk behoort tot het traditioneel landschap 'Het Limburgs heide- en bosgebied'. Zij omvat de gemeenten Maasmechelen en Lanaken. Het westelijk deel van de relictzone bestaat nog grotendeels uit bos en heide. De bebouwing is geconcentreerd in de oostelijke helft van het gebied.

Ten zuiden van de hoofdas van de gemeente Lanaken vertoont het landschap van oudsher het typische Haspengouwse uitzicht met open akkerbouw. Ten noorden van de hoofdas begint de heide.

GEOMORFOLOGIE, TOPOGRAFIE EN HYDROGRAFIE (1)

De relictzone Mechelse Heide-Heiwijk bevindt zich in de overgangszone tussen het Kempens Plateau en het traditioneel landschap 'De vlakte van Bocholt'. Een natuurlijke, sterk door valleien versneden, noord-zuid georiënteerde steilrand vormt de scheiding tussen de twee landschappelijke eenheden.

► De Gaarvijver is een van de vijvers die door de Zijpbeek worden gevoed (foto O. Pauwels)

De steilrand

Deze door de Maas tijdens het Pleistoceen (ongeveer 3 miljoen jaar geleden) gevormde en door erosie onregelmatig ingesneden steilrand overbrugt een hoogteverschil van gemiddeld 40 meter over een breedte van slechts ongeveer 250 meter. Dergelijke overgangsgebieden zijn in ecologisch en geografisch opzicht uitermate belangrijk. Zij worden gekenmerkt door een eigen dynamiek. De steilrand is een logboek voor de petrografische en mineralogische studie van de afzettingen en van het ontstaan van het Kempens hoogplateau (zie verder) tijdens het Kwartair.

In het zuidelijk deel van de relictzone bleef deze steilrand tot op heden over een lengte van meer dan 3 km in rechte lijn bijna intact bewaard. Ook is het reliëf van de steilrand er het meest uitgesproken. Elders werd zij onderbroken door o.a. wegeaanleg, grindontginning enz.

Voornamelijk ten zuiden van de autosnelweg E 314 wordt de rand van het Kempens hoogplateau sterk doorsneden door valleien die zich loodrecht op de hoogtelijnen ontwikkelen. Zij worden gekenmerkt door een geringe lengte en een groot verval. Slechts de meest zuidelijke hoofdvalleien op de plateaurand hebben een permanente waterloop. De overige zijn droge dalen.

Droge zijdalen voeren het oppervlaktewater af naar de smalle valleien met permanente waterloop, namelijk de depressies van Fridhem, Langenberg en van de Zijpbeek. De snelstromende beken voeden verschillende vijvers. Talrijke dammen, sluisjes en verbindingsslootjes maken de instelling van een vooraf bepaald waterpeil mogelijk.

▲ Zandontginningen op het Kempens plateau gunnen een blik op de geologische opbouw van het landschap (foto O. Pauwels)

▼ Vochtige heide in de vallei van de Zijpbeek, onderaan de steilrand (foto O. Pauwels)

◀ Een van de talrijke vennen onderaan de steilrand

◀◀ Kwelgebieden onderaan de steilrand bevoorraden moerassen waaruit beken ontstaan

Het Kempens hoogplateau (2)

Het Kempens hoogplateau, dat zich bovenaan op de steilrand bevindt, strekt zich uit op een hoogte van ongeveer 97 meter.

De zandgronden met grindbijmenging op het plateau zijn overwegend zeer droog tot matig droog. De holocene dekzanden, pleistocene maasgrinden en tertiaire zanden zijn sterk waterdoorlatend. De

grondwatertafel bevindt zich meer dan 10 meter diep onder de oostelijke plateaurand. De zand- en grindafzettingen worden plaatselijk in groeven ontgonnen.

De vlakte van Bocholt

De vlakte van Bocholt, onderaan de steilrand, bevindt zich op een hoogte die schommelt tussen 50 en 52,5 meter. Het is eveneens een vlak gebied, waarin de beekvalleien meestal weinig ingesneden zijn.

De vlakte wordt gekenmerkt door natte tot matig natte zandgronden en door de aanwezigheid van een grondwatertafel op gemiddeld minder dan 3 meter. In de valleidepressies wordt de grondwatertafel meestal aangetroffen nabij of aan de oppervlakte in veenplassen en vijvers.

Op meerdere plaatsen onderaan de steilrand treedt water verspreid aan de oppervlakte ten gevolge van de aanwezigheid van ondoorlaatbare kleilagen. Dergelijke zogenaamde 'kwelgebieden' bevoorraden moerassen waaruit beken ontstaan met voedselarm water, afkomstig van een voedselarm geologisch substraat. Hangende watertafels op ondoorlaatbare kleilagen maken veenvorming mogelijk. Vooral in de vallei van de Zijpbeek is een complex van gronden op weinig materiaal aanwezig. Het veen ondergaat de invloed van een permanent zeer hoge waterstand, die tijdens de zomer slechts tot ongeveer 40 cm onder het maaiveld daalt. Dergelijke intacte kwelgebieden met bijbehorende, gaaf bewaarde toevloeigebieden en inundatiegebieden zijn uniek.

▲ Een gezicht op de
Asbeek met kristal-
helder water
(foto O. Pauwels)

Duinvorming

Het vlakke reliëf van de vlakte van Bochoolt en het Kempens Hoogplateau wordt plaatselijk gediversifieerd door natuurlijke stuifduinen. Deze Kempense landduinen met hun deflatiekommen (pannen) werden gevormd tijdens twee geologische perioden.

Een eerste periode van duinvorming komt voor op het einde van het Pleistoceen en het begin van het Holoceen. Zanden uit de beekvalleien en dekzanden van de laagplateaus werden verstoven en vormden duinen.

Een tweede periode vangt aan rond 1000 v.C. en loopt momenteel nog door. Deze duinvorming is het gevolg van het verdwijnen van de vegetatie, o.a. te wijten aan overbegrazing van de heidevelen, aan industriële activiteiten, recreatie enz.

Niet gefixeerde of stuivende duinen zijn opgebouwd uit los, geelgrijs, humusarm zand met een sterke in- en uitwendige drainering. Men vindt ze vooral in open heidevlakten. Stuivende duinen zijn sterk onderhevig aan klimatologische en vooral aan menselijke factoren (bv. recreatie).

Gefixeerde duinen komen hoofdzakelijk voor in naalldhoutaanplantingen. De stuifduinen werden er vastgelegd door een vegetatie die overwegend bestaat uit mossen, grassen, struiken als Kruipbrem, Struikhei, Kruipwilg en bomen (Grove den en Ruwe berk).

Landduinen zijn zeer waardevolle fysische landschappen voor de studie van de landschapsvorming onder invloed van wind en vegetatie. Er heersen zeer uiteenlopende microklimatologische omstandigheden. Bovendien maken zij de bestuuring mogelijk van de successie van de pioniervegetatie, via korstmossen en heide naar struweel en tenslotte naar bos.

HET LANDSCHAP VROEGER EN NU (3)

Het ontstaan en de eerste sterke uitbreiding van de heide wordt gesitueerd in het Neolithicum (ca. 4000 tot 2000 v.C.). Rondtrekkende boeren rooiden plaatselijk het oerbos ten behoeve van de akkerbouw. Bodemuitputting leidde tot de ontwikkeling van een heidevegetatie. Beweiding resulteerde eerst in bodem- en bosdegradatie en na enige tijd in boomarme struikheidegebieden. Wanneer de bodem volledig uitgeput was, verplaatste de nederzetting zich.

De ontginningen van de ijzeraanrijkingshorizont in de Kempense podzolbodems door de Kelten sedert ongeveer 500 v.C. leidden tot het verdwijnen van nog meer bosgebieden in het voordeel van het heideareaal.

Gedurende de Middeleeuwen deden menselijke factoren als een toenemende bevolkingsdruk en een sedentair landbouwsysteem het heideareaal enorm toenemen. De heide werd namelijk ingeschakeld in het landbouwbedrijf. Voornamelijk schapen – leveranciers van melk, wol en vlees – zorgden voor de instandhouding van de heidegebieden door begrazing. De mest, die in potstallen werd verzameld, werd gebruikt om de vruchtbaarheid van de schrale akkers op peil te houden. Opdat de heide voldoende voedsel voor de dieren zou kunnen blijven leveren, werden regelmatig gedeelten van de heide gemaaid, afgebrand of geplagd. Het maaisel en de plaggen werden gebruikt als strooisel in de potstal en samen met de mest op de akkers verspreid. Deze permanente wisselwerking tussen de mens en het heidelandschap resulteerde in een evenwicht waarbij relatief grote oppervlakten heide, ongeveer 10 ha, nodig waren om relatief kleine oppervlakten akkers, ongeveer 1 ha, vruchtbaar te houden.

▼
Op het Kempens
plateau bevinden
zich uitgestrekte
heidegebieden

► De uitgestrekte bossen op het Kempens plateau worden doorsneden met brandgangen

Momenteel bestaat het grondgebied voor ongeveer 43% uit bossen en voor 11% uit heide. Zowel op de droge bodems van het plateau als op deze van het Midenterras komen uitgestrekte naaldbossen voor, die meestal waren aangeplant ten behoeve van de mijnindustrie. De vraag naar mijnhout was vooral gedurende het midden van de 20ste eeuw een stimulans voor een versnelde bebossing. De eenvormige pijnnaanplantingen, werden doorsneden met rechtlijnige brandwegen, zodat groot-schalige compartimenten en een grote blok-vormige perceleringsstructuur ontstonden. De afdeling Bos en Groen vormt geleidelijk een aantal monotone naaldhoutaanplantingen om tot het oorspronkelijk in de streek voorkomende eiken-berkenbos met Wintereik.

Bovenaan de erosiewand komen verspreid Wintereikbosjes voor onder de vorm van hakhout, beperkte struwelen, houtwallen en afzonderlijke stoven. Grote hakhoutstoven zijn cultuurhistorisch belangrijk. Het zijn de schaarse restanten van een vroeger veel voorkomend bostype dat ten gevolge van menselijke beïnvloeding verdrongen werd door de Zomereik.

BOUWKUNDIG ERFGOED EN NEDERZETTINGSPATRONEN (4)

Maasmechelen, een van de gemeenten in deze relictzone, was tot in het begin van de 20ste eeuw een klein landbouwdorp, begrensd door uitgestrekte heidegebieden in het westen. In 1847 bestond meer dan de helft van het grondgebied uit heide, wat in de 17de en 18de eeuw bij grensafbakening herhaaldelijk tot conflicten met de buurgemeenten Rekem en Zutendaal had geleid. De landbouwkundig minderwaardige heidegronden werden aan behoeftige inwoners geschonken, die verplicht waren als landarbeiders voor derden te werken.

De oprichting van de steenkoolmijnen van Eisden en Genk-Waterschei in 1923 leidde tot een enorme bevolkingstoename door immigratie. Ook zand- en grindontginningen wijzigden het uitzicht van het landschap ingrijpend.

De Maasmechelse deelgemeente Opgrimbie en het gehucht Daalgrimbie zijn een voor de regio kenmerkend rijddorp en rijgehuucht. Zij ontwikkelden zich geleidelijk langs het tracé van de Romeinse

heirbaan Tongeren-Nijmegen. De oude bewoning blijkt ook uit prehistorische en Romeinse vondsten. Op het grondgebied van Opgrimbie bevindt zich sedert 1960 een Koninklijk Domein.

Nog in Opgrimbie, is bij de grote Kikvijver op de Kikbeek de Kikmolen bewaard, een watermolen van het type onderslagmolen. Van de oorspronkelijke gebouwen rest nog alleen een deel van het molenhuis. De overige gebouwen in L-vorm werden grondig vernieuwd en gewijzigd.

In Daalgrimbie langs de Heirstraat bevinden zich enkele kenmerkende hoevegebouwen: twee L-vormige 19de-eeuwse hoeven, een 18de-eeuwse langgestrekte hoeve en een kleine hoeve met boerenhuis en inrijpoort aan de straatzijde, dienstgebouwen achteraan. We treffen er ook een dubbelhuis van rond 1860 aan.

In Lanaken, de andere gemeente in deze relictzone, is de Bessemerstraat de historische verbinding met het afgelegen gehucht Bessemer (thans gedeeltelijk op het grondgebied van de gemeente Zutendaal gelegen). Nog in Lanaken, bevindt zich langs de Heidemolenstraat de zogenaamde Heidemolen, een L-vormige, oude banmolen van de heren de Merode van Pietersem. Het betreft een voormalige graanmolen van het bovenslagradtype. Molenhuis en molen dateren uit de 19de eeuw. De molen werd via een sluisstelsel voorzien van water uit een hoger gelegen vijver.

▼
Landbouwtwinging
op het Kempens
plateau

BELEIDSPRIORITEITEN

Sedert het einde van de 19de eeuw verloren de uitgestrekte heidegebieden geleidelijk aan hun economisch nut voor het weiden van schaapskudden, als gevolg van de invoer van goedkope Australische wol. De veralgemeende luchtverontreiniging en de toepassing van kunstmest vormen een grote bedreiging voor zowel de droge als de vochtige heidevegetaties omdat de lage voedingsstoffenniveaus, essentieel voor heidegebieden, steeds moeilijker te handhaven zijn.

Vooral sedert de jaren '50 nemen landbouwtwingingen uitbreiding op de arme, droge zandgronden, o.a. in het gebied genaamd 'Onder de Berg' en in het westelijke deel van de relictzone. Ook zand- en grindontginningen en wegeaanleg eisten hun deel van de open ruimte.

De belangrijkste beleidsprioriteiten zijn dan ook het tegengaan van versnippering en verdere landschapsaantastingen, het behoud van de rust, de stilte en het prachtig uitzicht over de omgeving en het stimuleren van een actief landschapsbeheer.

EINDNOTEN

- (1) BAEYENS L., *Bodemkaart van België*, Kaartblad Zutendaal 78 E & Verklarende tekst bij het kaartblad, Centrum voor bodemkartering, 1977; DE MOOR G. en PISSART A., *Het reliëf*, in: *Geografie van België*, 1992, p. 186-189; PAULISSEN E., *Excursiegids. De geomorfologie van de Limburgse Kempen*, p. 26-32; PAULISSEN E., *De Morfologie en de Kwartairstratigrafie van de Maasvallei in Belgisch Limburg*, in: *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, jaargang XXXV, 1973, nr. 127, p. 243-246.
- (2) Benaming voor het hoogste terras van het Kempens plateau. Lagere terrassen zijn o.m. het Middenteras, het Laagterras en de alluviale vlakte van de Maas.
- (3) ANTROP M., *Het landschap meervoudig bekeken*, Monografieën Stichting Leefmilieu, 1989; BERTEN R., *De Heide*, in: *Natuur en Flora in Limburg*, 1990, p. 127-132; HERMY M. (red.), *Natuurbeheer. Stichting Leefmilieu, Natuurreservaten en Instituut voor Natuurbehoud*, 1989.
- (4) *Het oude land van Loon. Jaarboek van de federatie der Geschied- en Oudheidkundige kringen van Limburg*, jaargang XVIII, 1963; SCHLUSMANS F., *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen, Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur - deel 14n3*, Turnhout, 1996; VERMEERSCH P., PAULISSEN E. en MUNAUT A.V., *Fouilles d'un site Mesolithique à Opgrimbie (Limbourg Belge)*, in: *Bulletin de la Société Royale Belge. Anthropologie Préhistorique* 84, p. 97-152, 1973.

RELICTZONE 'VLAAMSE ARDENNEN'

►
Gezicht op de
beboste top van de
Koppenberg te
Melden
(foto Kris
Vandevorst)

De relictzone van de Vlaamse Ardennen, in het zuidwesten van de provincie Oost-Vlaanderen, beslaat een relatief grote oppervlakte. Ongeveer de helft van dit landschappelijk gave stuk van Vlaanderen is als ankerplaats aangeduid. Het grootste deel van de relictzone bestaat uit bossen (Burreken, Muziekbos-Koekamberbos, Brakelbos, Koppenbergbos, Kabernol-Kuithof, Kluisbos, Feelbos-Watermolenbos, Beiaardbos, Hotondbos-Ingelbos, Trimpontbos, Steenbergbos, Bos te Rijst en Haeyensbos). Daartussen liggen verschillende kleine dorpjes en komen er nog valleitjes (Maarkebeek, Nederaalbeek, Perlinckbeek,...) met asymmetrisch dwarsprofiel en uitgestrekte kouters (o.a. Bossenarekouter, Tissenhovekouter) voor.

GEOLOGIE EN GEOMORFOLOGIE (1)

De geologie en de geomorfologie van de Vlaamse Ardennen is vrij indrukwekkend. De Vlaamse Ardennen vormen een vrij klein, excentrisch gelegen deel van de Vlaamse Heuvelstreek, die doorloopt tot in Frans Vlaanderen. De Vlaamse Heuvelstreek is een over het algemeen redelijk vlak gebied, dat ten westen van de Schelde nauwelijks hoger reikt dan 50 meter. Ten oosten van de Schelde is het reliëf veel heuvelachtiger. Op enkele toppen na, wordt de 100-metergrens echter nergens overschreden. Een twaalfstal heuvels vallen sterk op in het reliëf omdat ze alle een hoogte van ongeveer 150 meter bereiken en op één enkele

west-oost gerichte lijn liggen. Men noemt deze heuvels ook wel 'getuigeheuvels'. Hun ijzerrijke toppen zijn beter bestand tegen regen en dus tegen erosie.

Het reliëf van de Vlaamse Heuvelstreek, die nog verder naar het oosten van het land doorloopt, is ontstaan op het einde van het Mioceen, zo'n 7 miljoen jaar geleden. In die tijd kende het huidige België de laatste grote zeeoverspoeling: de Diestiaansee. De talrijke zandbanken die toen gevormd werden, liepen alle evenwijdig met de kust en staken een twintigtal meter boven de zeespiegel uit. De Diestiaansee trok zich zeer geleidelijk en kalm terug, zodat het patroon van de zandbanken niet verstoord werd. De geulen tussen de zandbanken werden grotendeels opgevuld, terwijl de zandbanken nog lichtjes boven de omgeving uitstaken. De waterlopen op het nieuwe land vormden zich in de laagstgelegen gebieden, dus niet op de zandbanken zelf. Naarmate de tijd vorderde sneden de waterlopen zich dieper in en kwa-

men de voormalige zandbanken steeds hoger boven hun omgeving te liggen. De Diestiaan-zandbanken bevatten glauconiet, een ijzerhoudend silicaat, dat bij langdurig contact met lucht tot limoniet geoxideerd wordt. Het limoniet kitte de korrels aan elkaar tot een ijzerzandsteenkap, die de zandbanken tegen erosie beschermde. De depressies tussen de zandbanken bleven onder het waterpeil liggen zodat het glauconiet niet werd omgezet en het zand dus niet aan elkaar kon kitten. Erosie had hier dan ook vrij spel.

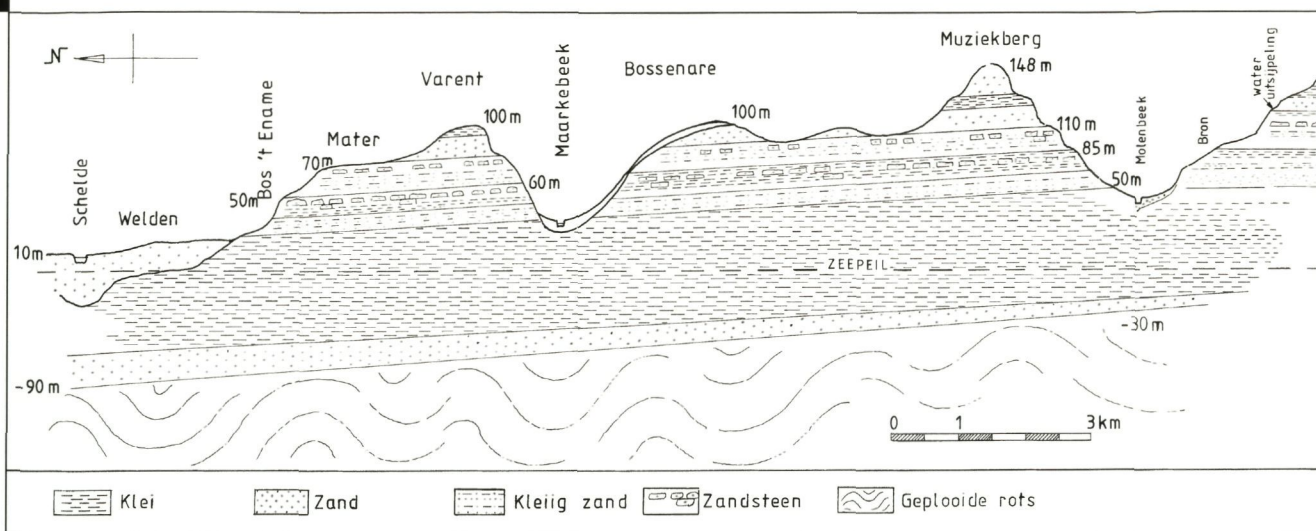
De getuigeheuvels van de Vlaamse Heuvelstreek zijn dus de overblijfselen van de Diestiaanse zandbanken. In bepaalde theorieën neemt men aan dat ze op één enkele relatief lange zandbank liggen. De ligging van deze getuigeheuvels, waarvan de helft zich in de Vlaamse Ardennen bevindt, kan geen toeval zijn.

Vandaag zijn de rivieren al verschillende tientallen meters diep ingesneden ten opzichte van het vroegere oppervlak. Dit heeft voor gevolg dat de zandbanken op dit ogenblik als opvallende heuvels in het landschap uitsteken. Hun absolute hoogte neemt af van zuid naar noord. Langs de valleiwanden zijn er verschillende Tertiaire ontsluitingen (Bartoonklei, Lediaanzand, Paniseliaanzand,...).

De Pleistocene afzettingen (2 miljoen jaar tot 13 000 jaar geleden) zijn het gevolg van erosie- en

▼ Bovenop de Tissenhovekouter staat de Tissenhovemolen. Deze houten windmolen werd voor het eerst in 1571 vermeld. Bij helder weer zijn van hieraf de silhouetten van de torens van Gent zichtbaar (foto Kris Vandevorst)

▲ Dwarsdoorsnede van de Vlaamse Ardennen met aanduiding van de geologische lagen (naar: VANMAERCKE-GOTTIGNY M.-C., *Levende aarde in de Vlaamse Ardennen, Reliëf en geologie in woord en beeld*, in: Stichting Omer Wattez, 1987, p. 49)

accumulatieprocessen tijdens sterk wisselende klimatologische omstandigheden. De belangrijkste, aan de oppervlakte gelegen formaties bestaan uit löss (zandleem en leem). Deze afzettingen werden door noordwestenwinden uit het Noordzebekken aangevoerd. Bodemkundig gezien bevinden de Vlaamse Ardennen zich op de overgangszone van de Zandleemstreek en de Leemstreek.

De Holocene afzettingen, zijn vooral het gevolg van menselijk ingrijpen: ontbossing en veehouderij sinds het Neolithicum leidden tot de aanvoer van alluvium in de valleien. Door afspoeling werd colluvium afgezet aan de voet van de hellingen.

ONTGINNINGEN (2)

De natuurlijke, lokale 'veldsteen' of zandsteen uit de Formatie van Gent (vroeger Paniseliaan genoemd) die op de hogere heuvels in de Vlaamse Ardennen voorkomt, werd al in de Gallo-Romeinse periode in steengroeven ontgonnen. In Erikhove, Maarke, Nukerke en Schorisse zouden in het midden van de 19de eeuw nog sporen van deze steengroeven te zien zijn geweest. Op de hoogste toppen van de getuigheuvelds werd de typische roodbruine ijzerzandsteen van de Formatie van Diest (Diestiaan) aangetroffen. Beide natuursteensoorten werden al in de Gallo-Romeinse tijd als bouw-

materiaal toegepast, een gebruik dat in de Romaanse en vroeggotische kerkenbouw werd verdergezet. Langs de Schelde werd ook Doornikse kalksteen aangevoerd. Een mengeling van al die bouwmaterialen treffen we nu nog aan in de Romaanse delen van kerken, zoals bv. bij de Sint-Britiuskerk te Erikhove en de Sint-Eligiuskerk van Maarke-Kerkem. De typische roestbruine ijzerzandsteen van de Vlaamse Ardennen zou nog minstens tot de 18de eeuw ontgonnen zijn en werd ook later nog aangewend.

Fijn Diestiaan- en Lediaanzand wordt in verschillende zandgroeven of zavelputten op de Muziekberg, de Kluisberg, in de zandgroeve van de Kraai te Kwaremont en in Louise-Marie nog steeds uitgegraven.

LANDSCHAPSTYPERING (3)

In het golvende landschap van de Vlaamse Ardennen hebben de grote verscheidenheid in bodemgesteldheid en het heuvelig reliëf geleid tot een gedifferentieerd landschap. Van de beboste getuigheuvelds zijn de Kluisberg, de Hotond, de Muziekberg, de Pottelberg en D'Hoppe met hun meer dan 140 m hoge toppen, de hoogste. Ze liggen op een lijn die van west naar oost loopt. Vooral de zuidflanken zijn erg steil. De steilere hellingen zijn voornamelijk met bossen en weiden bedekt, terwijl de zachtere, helling grotendeels onder akkers ligt. De akkers bevinden zich op licht zandlemige en goed gedraineerde leemgronden. De hoogste heuveltoppen zijn bebost, voornamelijk met beuk, omdat ze omwille van hun zandige Diestiaan- of Lediaanbodem ongeschikt zijn voor landbouw.

▲
De zandgroeve
te Schorisse (Ronse)
is nog steeds in
ontginning. De grote
putten slaan een
diepe wonde in
de heuvel
(foto Kris
Vandevorst)

Op sommige plaatsen omzomen typische houtkanten, hagen en bomenrijen de weiden. Het alluviaal gebied aan de Schelde en de talrijke beekvalleien werden als hooiweiden gebruikt.

De heuvels tellen verschillende bronbossen. Waar de waterhoudende zandlagen en ondoordringbare kleilagen elkaar snijden, zijn talrijke uitsijpelingsbronnen met bronamfitheaters aanwezig. Zij voeden de talrijke beekjes en waren ook bepalend voor de oudste bebouwing die op sommige plaatsen precies op de bronnenlijn lag.

Het dichte bekkennet bestaat uit consequente waterlopen, die hoofdzakelijk zuidzuidwest-noordnoordoost georiënteerd zijn. De beken en rivieren vloeien naar de Schelde en Dender. De door beekerosie diep ingesneden valleien vormen een sterk gecompartmenteerd landschap. De meeste valleien zijn asymmetrisch, met de steile

helling naar het westen tot het zuiden. Voorbeelden zijn de helling van de Patersberg te Zulzeke die naar het westen georiënteerd is, de helling ten oosten van de Perlinkbeek in Zegelsem, de noordelijke en oostelijke valleihelling van de Maarkebeek in respectievelijk Maarke-Kerkem en Schorisse.

De historische boskernen worden bijna allemaal gedomineerd door hoogstammige beuken. Men spreekt wel eens vol bewondering van 'kathedraal-

bossen'. Kleinere stukjes naaldhout bekronen de zandige toppen van enkele getuigeheuvelds. De dominantie van beuk is helemaal niet zo natuurlijk als ze lijkt. Meestal werden deze beuken pas in de tweede helft van de 18de en in de vroege 19de eeuw aangeplant. Ze hebben de natuurlijke vegetatie van het eiken-beukenbos verdrongen. Kenmerkend voor beukenbossen is het grotendeels ontbreken van de struiklaag, als gevolg van het dichte bladerdek, dat geen levensnoodzakelijk licht doorlaat.

De esthetische waarden van de Vlaamse Ardennen bestaan voornamelijk uit vergezichten waarvan de 'skyline' voornamelijk door de topografie en bossen bepaald wordt. Kenmerkend voor de streek is het rijkelijk voorkomen van Kleine Landschapselementen (KLE). Dit is een verzamelnaam voor haagkanten, kleine bosschages, holle wegen, poelen, eenzame bomen, taluds, knotbomenrijen, enz. Oorspronkelijk dienden ze allemaal een specifiek gebruik. Haagkanten waren de voorlopers van de schrikdraad en dienden het vee in de weilanden te houden, poelen deden dienst als veedrinkplaatsen, solitaire bomen fungeerden als perceelsgrens, houtkanten leverden geriefhout,....

In de Vlaamse Ardennen komen kaphagen van es of Haagbeuk voor. Ze onderscheiden zich van gewone knotbomenrijen omdat ze bestaan uit lage knotbomen met een erg kleine plantafstand. Ze staan steeds in de buurt van het erf en het loof ervan werd in de tweede helft van de 18de eeuw en in de 19de eeuw waarschijnlijk aan het vee gevoerd (4).

De voorbij decennia hebben deze kleine landschapselementen hun economisch nut verloren en ze zijn dan ook vaak verdwenen. Vandaag krijgen ze weer de aandacht die ze verdienen: kleine land-

schapselementen zijn immers landschappelijk erg waardevol en ook voor de fauna en flora zijn ze van belang (5).

HISTORISCHE ONTWIKKELING (6)

Uit archeologisch onderzoek blijkt dat de regio Zuidoost-Vlaanderen reeds vroeg mensen heeft aangetrokken. De aanwezigheid van de Schelde en een vruchtbare bodem staan hiermee in verband. Gegevens over de vroege prehistorische tijd zijn nog schaars en ook wat de continuïteit in de bewoning betreft is het beeld nog onvolledig. Pas vanaf de Gallo-Romeinse periode had de mens een ingrijpende invloed op de totaliteit van het landschap en het bodemgebruik. De landbouw werd veralgemeend, het bosareaal kromp in, plateaus werden omgezet in grote akkercomplexen en talrijke landbouwnederzettingen ontwikkelden zich, waarbij als bouw materiaal de lokale veld- en ijzerzandsteen werd gebruikt.

De meerderheid van de huidige nederzettingen gaan terug op de middeleeuwse occupatie en bevinden zich in bodemkundige overgangszones, met een voorkeur voor de flanken van beekvalleien zoals te Etikhove en Schorisse, bij de overgang van drogere naar nattere, overstroombare gronden van de beekalluvia. Ook bij de talrijke bronnenzones liggen vroeg-middeleeuwse woonkernen op een hoogte van 70 à 75 meter, bijvoorbeeld in het vroegere Maarke en op de Bossenaarheuveld te Etikhove/Kerkem.

Op de site 'Bos ter Rijst' in Schorisse, gaan een aantal vondsten, die op occupatie wijzen, terug tot het Epipaleolithicum. Andere sporen wijzen op menselijke aanwezigheid vanaf het midden-Neolithicum. De Michelsbergcultuur markeert

De weilanden van de vallei te Perreveld (Horebeke) zijn omzoomd door houtkanten en knotbomen.

Op de valleiflank aan de overzijde is duidelijk een verglijding zichtbaar (foto Kris Vandevorst)

het verschijnen van de eerste agrarische nederzettingen. Deze (semi)-permanente woonplaatsen van boerengemeenschappen worden gekenmerkt door hun uitgestrektheid en hun ligging op de westelijke uitloper van een heuvel met een breed uitzicht op de vallei, zoals bv. in Schorisse aan de Molenbeek. Het laat-Neolithicum, met als herkenningselement de aanwezigheid van de Klok-bekercultuur, is vertegenwoordigd in de kleine oppervlakesite 'De Klomp' te Nukerke. Over occupatie tijdens de Metaaltijden is voorlopig weinig of niets bekend.

Vanaf de 8ste-7de eeuw v.C. vestigen Keltische stammen zich in onze streken. Het toponiem Schorisse, een typisch Keltische nederzetting-naam, geeft een aanwijzing voor bewoning in die tijd.

Een groot deel van de gekasseide wegen in de Vlaamse Ardennen verloopt haaks op de valleiwanden en heeft een stijgingspercentage van

8% of meer.

Door betreding kon op de in oorsprong onverharde wegen slechts weinig vegetatie standhouden. Om erosie tegen te gaan werden de

meeste holle wegen (hier de Taaienbergt te Etikhove) gekasseid (foto Oswald Pauwels)

Uit intensief veldonderzoek, archeologische opgravingen en verscheidene toponiemen blijkt dat er in de Romeinse tijd een vrij hoge bewoningsdichtheid was in de Zuid-Vlaamse leem- en zandleemstreek. Vele landelijke bewoningssites van het type 'villa' wijzen op een intensieve landbouwactiviteit in het gebied. De aanwezigheid van de belangrijke 'vicus' Velzeke is ontegensprekelijk van invloed geweest op het ontstaan van de vele toenmalige landbouwnederzettingen op het naburige platteland.

Een vermoedelijke zijweg of aftakking van een militaire Romeinse weg liep van Volkegem naar Flobecq. Dit tracé is bewaard in de grensstraat tussen Etikhove enerzijds en Maarke-Kerkem en Schorisse anderzijds. De weg heet thans nog gedeeltelijk Aatse Heerweg. In de buurt van de Bossenaar werden sporen gevonden van meerdere 'villae'.

De aanwezigheid van verscheidene Romeinse wegen ging gepaard met een grote concentratie van Romeinse villa's. De verlaten Gallo-Romeinse sites werden in de vroege Middeleeuwen met bos bedekt. In de late Middeleeuwen had het cultuurlandschap (zowel de oude akkergebieden als de gebieden ontgonnen vanaf de 12de eeuw) een open karakter.

De meeste gemeentenamen in het gebied verwijzen toponymisch naar een bewoningskern in de Frankische periode. Het betreft vooral toponiemen eindigend op "-gem", zoals Volkegem. Maar er zijn ook nog andere mogelijkheden: Kerkem kan met zijn betekenis van 'woning of nederzetting bij de kerk' refereren aan een vroeg-middeleeuwse woonkern met kerk. Ook Etikhove is een Germaanse nederzettingsnaam.

Vanaf de kerstening hadden vele naburige of verderaf gelegen abdijen en kloosters banden met de streek. Wellicht hebben zij een rol gespeeld in de ontginning van de streek maar over dit proces is niet veel bekend.

De tweede helft van de 16de eeuw werd getekend door godsdiensttroebelen, belegeringen en plunderingen van geuzenbenden. In het Oudenaardse en de wijde omgeving kende de Hervorming een opvallend sterke aanhang. In de 18de eeuw telden zowel Etikhove als Nukerke, naast Mater en Sint-Maria-Horebeke, waar tot op heden een protestantse gemeenschap bestaat, nog steeds protestanten.

Vandaag krijgen sommige gemeenten steeds meer een residentiële functie. Dit heeft het aanpassen en vernieuwen van de bestaande bebouwing en een toename van hedendaagse woningen tot gevolg.

BELEIDSPRIORITEITEN

Op vlak van de toekomstige ontwikkelingen is het van groot belang de kwaliteit van de open ruimte te vrijwaren en de visuele vervuiling tegen te gaan. De typische kleine landschapselementen bepalen voor een deel het karakter van de Vlaamse Ardennen. Het intact houden en het herstellen van deze elementen en het bocagekarakter in de valleien verdient zeker aandacht. De kouters dienen open gehouden te worden.

Het behoud en het herstel van bossen en graslandcomplexen, brongebieden, kasseiwegen en de erfgoedwaarde van de dorpskernen zijn eveneens prioriteiten.

De bodemerosie die met afspoelingen, verglijdingen en – al dan niet extreme – betredingsdruk gepaard gaat, dient bestreden te worden.

EINDNOTEN

- (1) GOOSSENS D., *Inleiding tot de geologie en geomorfologie van België*, s.l., 1985; VANMAERCKE-GOTTIGNY M.-C., *Levende aarde in de Vlaamse Ardennen, Reliëf en geologie in woord en beeld*, s.l., 1987.
- (2) BOGAERT C. en LANCLUS K., *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen, Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur - deel 15n2*, Turnhout, 1998.
- (3) *Driemaandelijks nieuwsbrief Regionaal Landschap Vlaamse Ardennen*, 1998, Jaargang 1, nrs. 2-3-4.
- (4) TACK G., VAN DEN BREMT P. en HERMY M., *Bossen van Vlaanderen, een historische ecologie*. Leuven, 1993.
- (5) GOOSSENS D., *ut supra*, 1985.
- (6) BOGAERT C. en LANCLUS K., *ut supra*, 1998; VERBEEK M. en TACK A., *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen, Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur - deel 15n2*, Turnhout, 1998.

Wouter Deventer (1)

RELICTZONES ‘OUDE VELDGEBIEDEN, BULSKAMPVELD EN VELDGEBIED HOOGVELD EN BLEKKERBOS’

◀ Bomenrijen en dreven accentueren het geometrisch percelingspatroon. tegelijk zorgen zij voor een visuele compartimentering van de ruimte (foto Oswald Pauwels)

De aaneengrenzende relictzones ‘Oude veldgebieden, Bulskampveld’ en ‘Veldgebied Hoogveld en Blekkerbos’ dragen een verschillende naam omdat ze in twee verschillende provincies – respectievelijk West- en Oost-Vlaanderen – liggen. Landschappelijk vormen ze één geheel. Landschappen houden immers geen rekening met administratieve grenzen (2).

De relictzones worden in het noorden begrensd door het kanaal Gent-Oostende, in het oosten

lopen ze tot de dorpskern van Aalter, in het zuidoosten begrenst de vallei van de Wantebeek de relictzones en in het zuidwesten en het westen vormt de vallei van de Hertsbergebeek de grens.

De relictzones liggen op het grondgebied van de volgende gemeenten: Aalter, Knesselare, Ruiselede, Wingene, Beernem en Oostkamp. Ze bevatten een cluster van ankerplaatsen wat de grote landschappelijke waarde en de gaafheid van dit gebied goed illustreert.

GEOLOGIE, RELIËF EN BODEM

De relictzones liggen op een cuesta die zich uitsrekt van Hertsberge tot Lotenhulle op een hoogte van ongeveer 30 m. Een cuesta (3) is een asymmetrische rug waarvan de ene helling veel sterker helt dan de andere. In dit geval is de rug oostnoordoost – westzuidwest georiënteerd met de steile helling – het cuestafront – naar het zuidzuidwesten en de zwakke helling – de cuestarug – naar het noordnoordoosten.

De ondergrond, die bestaat uit een tertiaire laag van zand met kleilagen en een harde zandsteenlaag ertussen, is verantwoordelijk voor deze karakteristieke vorm. Deze laag behoort tot de formatie van Gent, lid van Vlierzele (4). De kleilagen en de zandsteenbanken zijn veel resistenter tegen erosie dan de zandlagen. Bovendien hellen de lagen over een hoek van ongeveer 1° naar het noordnoordoosten. Op het Bulskampveld komen een zandsteenbank en kleilagen van de formatie van Vlierzele zeer dicht aan de oppervlakte. De zandsteenbank erodeert niet zo gemakkelijk als het onderliggende zand en door de helling van de laag ontstaat een asymmetrische heuvel.

Tijdens de ijstijden werd er in onze streken zand aangevoerd door de wind. Op deze cuestarug is die zandlaag echter zeer dun en zelfs hier en daar afwezig (5).

De cuesta vormt een waterscheidingskam tussen de beken die ontspringen op de cuestarug en zich in noordelijke richting een weg zoeken en die ontstaan op het cuestafront en aanvankelijk in oostelijke of westelijke richting stromen.

Op de cuestarug liggen dus tertiaire en kwartaire zanden aan de oppervlakte. Zand kan echter heel moeilijk voedingsstoffen vasthouden. Bovendien zorgen de moeilijk doordringbare zandsteenbanken en lokale kleilagen ervoor dat tijdens de winter en het voorjaar het grondwater zeer traag wegvloeit. Hierdoor wordt een zwevende grondwater-*tafel* gevormd. Deze gronden zijn in de winter en het voorjaar dan ook uitermate nat, terwijl ze op het einde van de zomer zeer droog zijn omdat het grondwater dan is weggevoerd en de vegetatie het neerslagwater grotendeels heeft opgeslorpt. Als

gevolg van de slechte ontwatering en door een gebrek aan voedingsstoffen zijn deze zandgronden weinig geschikt als landbouwgrond.

LANDSCHAPSTYPERING

Deze relictzones worden gekenmerkt door een zeer gaaf dambordvormig drevenpatroon dat nog herkenbaar is in het landschap en het geometrisch perceleringspatroon benadrukt.

Op de cuestarug ligt een vrij aaneengesloten boscomplex van loof- en naaldbomen met enkele landbouwpercelen ertussen. Verspreid in het bos treft men een kasteeldomein, kasteel Bulskampveld, in het provinciaal domein Lippensgoed of een grote hoeve aan.

Het driehoekig akker- en graslandcomplex van het St.-Pietersveld valt op door zijn open karakter te midden van het gesloten bosbestand en is zelfs waarneembaar op satellietbeelden. Op het St.-Pietersveld zijn nog heel wat historische gebouwen van het vroegere rijksopvoedingsgesticht, van de matrozenschool en van het radiozendstation intact gebleven.

►
Het kasteel
Bulskampveld
ligt in het
boscomplex op de
cuestarug.
De schitterende
vista's vormen de
basis voor het
Engels land-
schapspark
(foto Oswald
Pauwels)

Rond deze bossen liggen wei- en akkerlanden op het cuetafront en in de valleien van de Blauwhuis- en de Wantebeek. Ter hoogte van het brongebied van de Wantebeek ligt een oud beekdalbos met waardevolle voorjaarsflora en eeuwenoude hakhoutstoven. In de beekdalen komen vooral weilanden voor met een vaak nog gave perceelsrandbegroeiing. De beek wordt er geaccentueerd door een bomenrij.

Het zeer rechtlijnige wegennet volgt de richting van de cuetaarug nl. oostnoordoost-westzuidwest of ligt er loodrecht op. De wegen bevinden zich wel aan de rand van beekvalleien en lopen vaak op zandruggetjes of interfluviale kammetjes.

De bebouwing in de relictzones beperkt zich tot verspreide woningen, hoeves en landbouwbedrijven, een paar kasteeldomeinen en enkele gehuchten langs wegen (bijvoorbeeld Doomkerke en Kruiskerke),

Het centrale gedeelte van de relictzone heeft dus een gesloten karakter door de bebouwing, afgewisseld met open landbouwpercelen. Het omringende halfopen landschap zonder veel perceelsrandbegroeiing is visueel-ruimtelijk versneden door de dreven.

▲
De Vorte Bossen
herbergen eeuwen-
oude hakhoutstoven
die actief beheer
vergen
(foto Oswald
Pauwels)

HISTORISCHE ONTWIKKELING

Vóór de komst van de Romeinen was het gebied van deze relictzones bedekt met een beukenbos (6). Beuken verdragen immers zeer goed de zure, voedselarme en droge omstandigheden van deze zandgronden. In de dalhoofden en rond bronnieveaus groeiden vooral els en wilg, die een natte standplaats prefereren. Vanaf het begin van onze jaartelling degradeerde het bos onder invloed van begrazing tot een gemengd eiken-berkenbos.

Middeleeuwse ontginningen

Vanaf de 10de-11de eeuw nam de bevolking in Vlaanderen vrij snel toe waardoor ook de vraag naar landbouwland steeg. Bijgevolg werden ook de arme zandgronden van deze cuesta kleinschalig uitgebaat. Men brandde eerst de vegetatie af en gebruikte het perceel enkele jaren als akker (7).

▲ Deze grote hofstede in de Predikherenstraat getuigt van de grootschalige ontginning van het gebied tijdens de 19de eeuw (foto Oswald Pauwels)

Het overgrote deel van het gebied werd als graasgronden voor het vee gebruikt. Door overbegrazing, door het afsteken van zoden (plaggen) en door het afbranden van gedeelten evolueerde de vegetatie snel tot een grazige heidevegetatie.

Verspreid over het gebied lagen meerdere veldvijvertjes. Sommige ontstonden als gevolg van de ontginning van zandsteen – ook wel veldsteen genoemd. Meestal ontstonden deze ondiepe veldvijvers waarin men vis kweekte echter door het afdammen van de bovenlopen van beekjes. Momenteel rest enkel nog de Kraenepoel (Aalter) als relict van een dergelijke veldvijver.

Een gebied met heide- en struikvegetatie op onvruchtbare gronden waar het vee geweid werd, werd in de Middeleeuwen een 'veld' genoemd. Hoewel ook elders in Vlaanderen veldgebieden voorkwamen, vormen deze relictzones een zeer gaaf en herkenbaar geheel van een ruimer veldgebied tussen Brugge en Gent. Aan de rand van het veldgebied lag een bosgordel met natuurlijke en aangeplante bossen waaronder hakhoutbossen voor geriefhout (8).

Tijdens de 12de-13de eeuw poogden vooral kapitaalcrachtige instellingen, zoals abdijen, deze gronden als akkerland te ontginnen. De Proosdijkapel van Hertsberge is een relict van een dergelijke religieuze instelling. De arme zandgronden waren echter niet geschikt voor landbouw. Soms werden ze bebost, soms zonder meer achtergelaten. De enige restanten van deze middeleeuwse ontginning zijn enkele landbouwnederzet-

tingen, grote hofsteden en enkele dreven. In latere eeuwen werden de middeleeuwse ontginningssites veelal verpacht. De individuele landbouwer kon echter een bedrijf van een dergelijke omvang met landbouwkundig marginale gronden moeilijk rendabel maken en veelal geraakte het bedrijf in verval.

De relictzones in de Moderne tijden

Tussen de 15de en de 18de eeuw vestigden zich in het veldgebied – zoals het Klippelhof te Aalter – enkele grote landbouwbedrijven, die een deel ervan als landbouwland ontgonnen. De rest van het gebied bleef gemeenschappelijke graasgrond met verspreid een al dan niet verlande vijver en enkele boscomplexen. Met de aanleg van het kanaal Gent-Oostende in het begin van de 17de eeuw kon zeevis gemakkelijk aangevoerd worden en werden de veldvijvers verwaarloosd (9).

Tijdens het Oostenrijks bewind in de 18de eeuw rooide men de bosgordel rond het eigenlijke veldgebied en nam men deze nieuwe landbouwgronden in gebruik. De nieuwe landbouwgronden en het veldgebied werden verkaveld volgens een dambordpatroon. Langs de kavelgrenzen werden eiken-beukendreven aangelegd (10). Het voormalige veldgebied werd nagenoeg volledig bebost. Reeds voordien werden kleinere delen van het veldgebied bebost, maar nu gebeurde het op zeer grote schaal en in een hoog tempo. Er werd immers gevreesd voor een houttekort. De percelen zelf werden aanvankelijk beplant met loofhout, later met naaldbomen. Naaldbomen groeien immers sneller en zorgen ervoor dat de investering snel wordt terugverdiend.

Van de Franse periode tot de Tweede Wereldoorlog

Tijdens de Franse periode werden de goederen van kerkelijke instellingen verbeurd verklaard. Aangezien heel wat abdijen aan de basis lagen van de middeleeuwse ontginningen, was er in dit gebied heel wat eigendom te koop. De oude en nieuwe adel profiteerde ervan om goedkope grond te verwerven. Dit bos- en veldgebied vormde een ideale plek voor de bouw van een kasteel. Daardoor treft men in het gebied ook heel wat kasteeldomeinen aan.

Tijdens de tweede helft van de 19de eeuw worden gedeelten van het bos – op vroeger veldgebied – toch ontgonnen als landbouwland aangezien de

▲
Het gehucht
Doomkerke is
ontstaan langs de
Brandstraat en
groeide snel aan
na de Tweede
Wereldoorlog
(foto Oswald
Pauwels)

▲
Aan de rand van
het bos treft men
de kleinschalige
bewoning van de
landarbeider,
daterend uit de
18de en de
19de eeuw
(foto Oswald
Pauwels)

plattelandsbevolking bleef stijgen en de landbouwbedrijfsjes zeer klein waren. Met deze nieuwe ontginningen ontstonden gehuchten zoals Doomkerke en Kruiskerke die gegroeid zijn rond de kerken. Na de Eerste en vooral na de Tweede Wereldoorlog nam de bebouwing enorm toe (11). Het landschap in de relictzones is tijdens de 18de en de vroege 19de eeuw bijna volledig van uitzicht veranderd: aanvankelijk was in de kern van het veldgebied een halfopen landschap aanwezig. Door bebossing met her en der een akker- of weilandperceel kreeg het gebied echter een vrij gesloten karakter. Het beboste gedeelte aan de rand van het Bulskampveld evolueerde in het begin van de 19de eeuw van een gesloten bebost landschap naar een halfopen landbouwlandschap.

▲
De masten van het
Zendstation Radio
Maritiem vormen
bakens in het land-
schap door hun
hoogte en kleur
(foto Oswald
Pauwels)

◀
Het centrale
gebouw van het
voormalige
Rijksopvoedings-
gesticht is nog
steeds in gebruik

als Gemeenschaps-
instelling voor
Bijzondere
Jeugdbijstand
(foto Oswald
Pauwels)

► HET ST.-PIETERSVELD

Het Zendstation
midden de
heischrale relict-
vegetatie van het
voormalige veld-
gebied getuigt van
een echte symbiose
tussen het natuur-
lijk en cultuurrijk
erfgoed
(foto Oswald
Pauwels)

Het driehoekige veldgebied van het St.-Pietersveld werd pas vanaf het einde van de 18de eeuw stelselmatig als akkerland ontgonnen (12). Kort na de onafhankelijkheid bouwde men hier een suikerfabriek en werden op de percelen suikerbieten geteeld. Dit landbouwbedrijf met suikerfabriek ging snel failliet en de site kreeg een nieuwe bestemming als rijksopvoedingsgesticht voor jonge delinquenten. De jeugdige criminelen moesten op de landbouwgronden rond het penitentiair centrum meewerken om bij te dragen in de kosten van hun verblijf. Naast de landbouwschool werd een militaire matrozenschool gesticht. De leerlingen hebben in de buurt een vijver uitgegraven waar een zeilschip werd nagebouwd. In de tweede helft van de 19de eeuw rekruteerde men hier matrozen voor de koopvaardij.

Na de Eerste Wereldoorlog werd begonnen met de bouw van het zendstation Service Central Radio Emission voor intercontinentaal radioverkeer met o.a. Amerika en Belgisch-Congo. Voor een goede werking dienden de zendmasten op zeer vochtige gronden te staan. Ook talrijke lagere bedradingen doorkruisen het gebied. De inplanting van dit radiozendstation heeft bijgedragen tot het behoud van de heidevegetatie in deze streek omdat regelmatige beheerswerken dienden uitgevoerd te worden voor het onderhoud en de bereikbaarheid van de installaties.

Zowel bij het radiozendstation als bij het voormalige rijksopvoedingsgesticht hoorden heel wat nutsgebouwen, personeelswoningen, kasseiwegen en halfverharde wegen die alle vrij intact bewaard zijn. Als geheel vormt dit bouwkundig en industrieel-archeologisch erfgoed een belangrijk onderdeel van deze relictzone door zijn gaafheid, esthetische en historische waarde.

BELEIDSPRIORITEITEN

Vandaag is de systematische, dambordvormige ontginning van het gebied in het begin van de 19de eeuw nog goed herkenbaar aan de drevenpatronen en de bebossing. De dreven en het halfopen karakter moeten behouden blijven – en waar nodig hersteld – wegens de herkenbaarheid van het landschap. In het gebied treft men nog steeds typische heidevegetatie aan, een relict van de heidevegetatie van het veldgebied. In het natuurreservaat de Gulke Putten tracht men door actief beheer de

▼ De geïsoleerde
ligging van het
voormalige
Rijksopvoedings-
gesticht noodzaakte
tot de aanleg van
een eigen kerkhof
(foto Oswald Pauwels)

meer zeldzame heidevegetatie te behouden. Dit heidegebied is immers uniek voor Oost- en West-Vlaanderen.

De Vorte Bossen vormen een restant van een oud beekdalbos waar hakhoutbeheer werd en wordt toegepast. Ze hebben een rijke voorjaarsflora en getuigen nog van de bosgordel die eertijds rond het veldgebied aanwezig was.

In de kasteeldomeinen verdienen het bouwkundig erfgoed én de specifieke parkaanleg van elk domein aandacht.

Ten zuiden van het domein ligt het woonpark bij Hertsberge. Verspreid in dit bosgebied treft men woningen aan die het bebost karakter ingrijpend gewijzigd hebben door uitgebreide vellingen.

◀ De personeelswoningen bij het Rijksopvoedingsgesticht (links) en het Zendstation (rechts) maken deel uit van het waardevol bouwkundig erfgoed binnen deze relictzone (foto Oswald Pauwels)

EINDNOTEN

- (1) Met dank aan Filip Lievens, Afdeling Monumenten en Landschappen.
- (2) De geologische, landschappelijke en historische ontwikkeling van beide relictzones wordt gezamenlijk besproken. In het tweede gedeelte van de tekst wordt nader ingegaan op het Sint-Pietersveld dat deel uitmaakt van de relictzone in West-Vlaanderen.
- (3) DE MOOR G. en PISSART A., *Het Reliëf*, in: *Geografie van België*, Brussel, 1992, p. 130-215.
- (4) JACOBS P., DE CEUKELAIRE M., DE BREUCK W., DE MOOR G., *Toelichtingen bij de geologische kaart. Kaartblad Tielt* (21), Gent, 1996, p. 46; JACOBS P., DE CEUKELAIRE M., DE BREUCK W., DE MOOR G., *Toelichtingen bij de geologische kaart. Kaartblad Brugge* (13), Gent, 1993, p. 38.
- (5) DAELS L., *Het Bulskampveld: een jong landschap*, in: *Fascinerende landschappen van Vlaanderen en Wallonië*, Leuven, 1998, p. 49-57.
- (6) MARECHAL R. (m.m.v. LANGOHR R.), *De bodems*, in: *Geografie van België*, Brussel, 1992, p. 241-260.
- (7) VERHOEVE A. en VERBRUGGEN C., *Excursieverslag van 18 oktober 1999. De vormtaal van het landschap in Noord-Vlaanderen*, onuitgegeven verslag, Gent, 1999, p. 37.
- (8) VERHOEVE A. en VERBRUGGEN C., *op.cit.*, p. 37.
- (9) DAELS L., *Landschapontwikkeling in en rond het voormalige Bulskampveld*, in: *Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, XXXI, 1962, p. 191-228.
- (10) MARECHAL R. (m.m.v. LANGOHR R.), *op.cit.*, p. 241-260.
- (11) VERHOEVE A. en VERBRUGGEN C., *op.cit.*, p. 37.
- (12) LIEVENS F., *Beschermingsvoorstel St.-Pietersveld*, s.l., 2000, p. 61.

André Cresens

RELICTZONE 'DE VALLEI VAN DE DEMER (VAN AARSCHOT TOT WERCHTER)'

► De samenvloeiing
Demer en Dijle
te Werchter
(foto Kris
Vandevorst)

De in de Atlas van de relictten van traditionele landschappen omschreven relictzone 'Demer-vallei', strekt zich uit van het Webbekoms Broek bij Diest tot aan de samenvloeiing met de Dijle te Werchter. De relictzone is echter gefragmenteerd doordat de stedelijke agglomeraties Aarschot en Diest er niet in opgenomen werden. Daarom wordt in deze bijdrage exemplarisch het deel van de vallei tussen Aarschot en Werchter uitvoerig behandeld. De algemene kenmerken van de vallei zijn voor beide delen vergelijkbaar en de beleidsprioriteiten zijn eveneens gelijklopend.

SITUERING

Een blik op een topografische kaart leert ons dat stroomafwaarts van Aarschot de Demer en de Laak nagenoeg evenwijdig naar het westen stromen, een patroon dat we voorbij Werchter ook aantreffen bij de Dijle en de Leibeek. Opvallend zijn de talrijke afgesneden meanders en de bochtige patronen in het landschap.

De gehele alluviale vlakte van de Demer en de Laak kan beschouwd worden als een oostelijke uit-

◀ Ferriskaart
(1771-1775)
van de Demervallei:
hierop zijn reeds
talrijke afgesneden
meanders weer-
gegeven

loper van de zogenaamde 'Vlaamse Vallei', een 'fossiele' oost-west geörienteerde vallei, die nog duidelijk in de morfologie van het landschap herkenbaar is. Tussen Aarschot en Werchter stroomt de Demer door een ondiepe, bijna rechtlijnige depressie, die in het zuiden door Diestiaanheuveld wordt begrensd. Vooral tussen Blaasbroek en Werchter vertoont de vallei talrijke vrije meanders. Ter hoogte van Blaasbroek splitst de alluviale vlakte zich in twee ongeveer evenwaardige armen: door de zuidelijke arm stroomt de Demer, door de noordelijke de Laak (1).

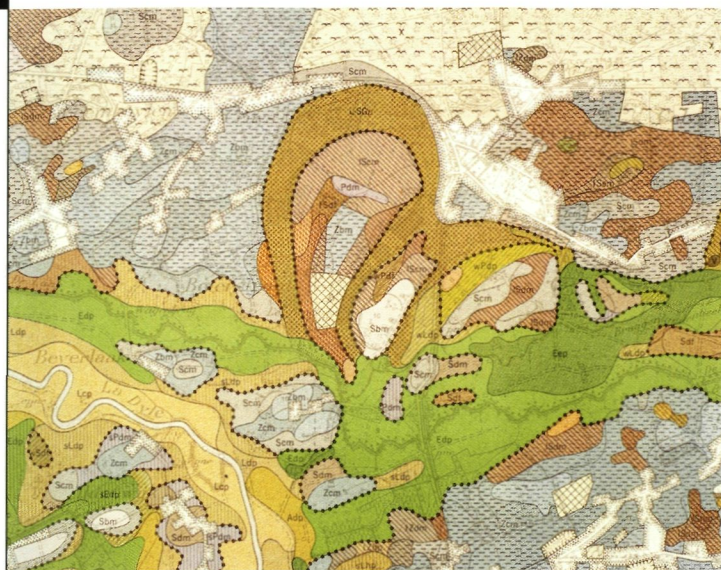
GEOLOGIE, GEOMORFOLOGIE EN BODEMGESTELDHEID

De morfologische basisstructuur van het samen-vloeiingsgebied van de Dijle, de Leibeek, de Demer en de Laak kreeg haar huidige uitzicht op het einde van de laatste ijstijd, ongeveer 12.000 jaar geleden. De Demer en de Dijle, die oorspronkelijk een eigen bedding hadden tot Haacht, vonden hun huidige bedding gedurende de laatste millennia voor onze tijdrekening. Klimaatwijzigingen en grootscheepse ontbossingen liggen vermoedelijk aan de basis van deze verschuivingen. Het Dijlewater voerde veel leem mee, haar regime werd onregelmatiger en natuurlijke oeverwallen kwamen tot stand, waardoor de loop van de Dijle in sterke mate werd vastgelegd. Hierdoor

werden de valleien van de Demer en de Laak als het ware afgesloten, zodat hier suspensiesedimenten afgezet werden. Keiafzettingen zijn kenmerkend voor de hele Demer- en Laakvallei. De Demer werd niet tussen oeverwallen gevangen, maar begon vrij te meanderen. In de komgronden van de Dijlevallei wordt wel lemige klei aangetroffen, in de Demervallei gaat het om zandige klei.

Geologische en bodemkaarten wijzen uit dat deze twee belangrijke alluviale vlakten door relatief onbelangrijke waterlopen ontwaterd worden, namelijk de Laak en de Leibeek. De Laak volgt in feite de oude Demerbedding, de Leibeek de vroegere Dijlebedding. Daarnaast zijn er relictten van grote ingesneden meanders herkenbaar te Vorsdonk en Zallaken voor wat de Demer betreft en is er een dubbele meander ter hoogte van de zogenaamde 'Putten van Fonteyn' langs de Laak te Tremelo (2).

De meeste alluviale kleigronden langs de Demer en de Laak worden als matig gleyig bestempeld en zijn herkenbaar aan bruinachtige roestvlekken omwille van de aanwezigheid van gereduceerde ijzerionen. Ze zijn geschikt voor veeleisende gewassen en als weiden, hoewel ze in de winter en de lente soms met water verzadigd zijn. De waterrijke, kleiige komgronden liggen bijna uitsluitend aan de zuidrand van de Demervallei: drainage kon ze in het verleden bruikbaar maken als weiland.

▲ De fossiele meander van Tremelo, ook Putten van Fonteyn genoemd, is ook zeer goed herkenbaar op basis van de bodemsamenstelling: de meanderboog bestaat uit gleyige gronden, de donk in het midden bevat eerder droge zandgronden (Bodemkaart Rotselaar 74E, 1960)

Deze bodems nemen grote oppervlakten in ten westen van de Wingemonding, evenals in Vorsdonk en aan de voet van de Heikantberg, waar ook nog veenbodems of zeer sterk gleyige gronden op klei met veensubstraat op geringe diepte voorkomen. Deze kenmerken zullen richtinggevend zijn bij het vastleggen van toekomstige beheersvormen van de vallei. Op vele komgronden werden Canadapopulieren aangeplant.

Het hoger gelegen interfluvium Werchter-Hoogland tussen de Demer en de Laak, evenals de verhevenheid van Hellicht tussen de Demer en de Dijle, bestaan voor het grootste deel uit droge of matig droge zandige plaggenbodems met sporadisch nattere enclaves. Deze bodems worden – voor zover zij niet door bebouwing ingenomen worden – voornamelijk gebruikt voor teelten die tegen sterk schommelende waterstanden bestand zijn, waaronder asperge, rogge en haver.

Vorsdonkbroek vormt een halfcirkelvormige uitstulping van de Demervallei. Ongeveer een kwart van het gebied bestaat uit moerassig laagveen, de helft wordt ingenomen door hydromorfe alluviale kleigronden en nog een kwart door zandige donken. Op de grootste van deze donken bevinden zich twee kastelen: het kasteel van Rivieren, oorspronkelijk een middeleeuwse vesting, en het 19de-eeuwse kasteel van Nieuwland. Een landschappelijke, 19de-eeuwse parkaanleg kenmerkt de onmiddellijke omgeving van beide kastelen (3).

Ten zuiden van de Demer nabij Gelrode en Wezemaal zijn in het perceelspatroon duidelijk

twee meandervormige structuren herkenbaar: de fossiele meanders van Vorsdonk en Zallaken (4). De topografie, het microreliëf en de bodemgesteldheid laten er geen twijfel over bestaan dat het om fossiele meanders gaat, mogelijk ontstaan in de late ijstijd. De meander van Zallaken, gelegen tussen de IJzerenberg en de Heikantberg, is moeilijker in het landschap te herkennen. Op de bodemkaart is deze echter goed terug te vinden in de vorm van een lusvormige strook natte gronden op licht zandleem, die door zandige afzettingen van de eigenlijke Demervallei afgesloten is.

▼ Zicht vanaf Eikelberg op Vorsdonk-Turfputten met links het kasteel van Rivieren en in de verte Betekom (Album van Authal van Karel van Croy, 1596 - Gemeentekrediet van België)

◀ De Putten van Fonteyn: de vijver met verscholen tussen de bomen het kasteeltje op de donk (foto Kris Vandevorst)

◀ Vorsdonk: kenmerkende bruine verkleuring bij gleyige bodems (foto Kris Vandevorst)

ONGEWENSTE MEANDERS?

Het is zeer waarschijnlijk dat in een dergelijke brede, alluviale vallei de rivier bij verhoogde wateraanvoer af en toe buiten zijn oevers treedt. In de Middeleeuwen zouden overstromingen eerder zeldzaam geweest zijn, maar vanaf het einde van de 15de eeuw zouden de problemen omvangrijker geworden zijn (5). In 1492 legde Maximiliaan van Oostenrijk de volgende maatregelen op:

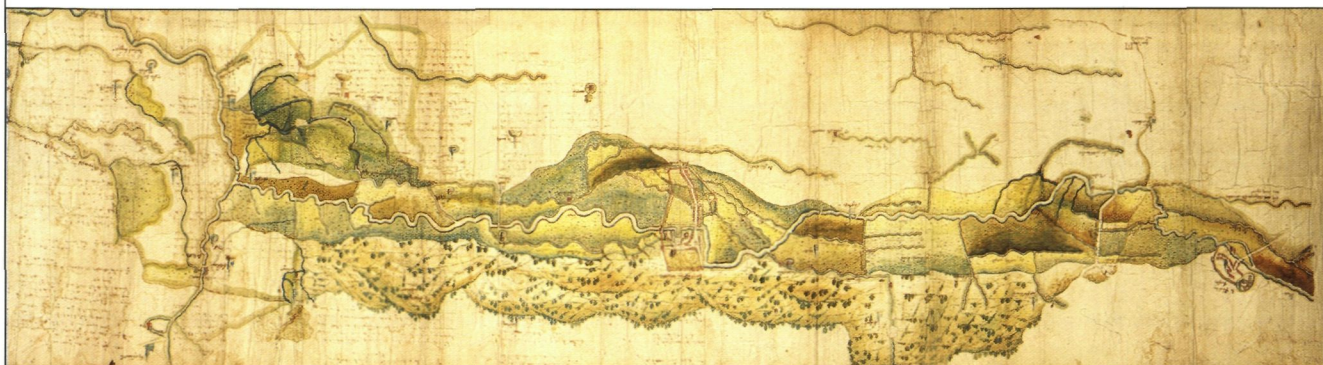
1. een verbreding van de Demer en de Dijle tussen Zichem en Mechelen
2. een grondige ruiming
3. de aanleg van vijf voet hoge dijken
4. het aanbrengen van sluizen en 'arken' bij de monding van alle zijbeken.

Vermoedelijk werd hier niet veel gevolg aan gegeven, want in de loop van de 16de eeuw werd de toestand nog kritieker, hetgeen resulteerde in een algemene visitatie in 1551 (6). Uiteindelijk werden bepaalde nederzettingen of parochies verplaatst of totaal afgebroken: een voorbeeld was Weerde bij Aarschot, een plaatsnaam die we nog terugvinden in 'Weerderlaak', een tak van de Laak. Het is nog gissen naar de oorzaken van de toenemende overstromingen, hoewel men redelijkerwijs zou kunnen aannemen dat toenemende afzettingen de bodem van de Demer opgehoogd hadden. Dit verklaart ook waarom ruiming en afstopping van de zijbeken noodzakelijk geworden was. Misschien

kan een onderzoek van de laat-middeleeuwse ontginningen meer licht werpen op de oorzaken van de dichtslibbing. Bijna vijf eeuwen lang zou de ordonnantie van Maximiliaan de basis blijven voor de waterbeheersingspolitiek, die eerder gericht was op een aanpakken van de symptomen dan van de oorzaken.

Vanaf de 17de en vooral in de 18de eeuw werden rechttrekkingen van de Demer doorgevoerd omwille van het feit dat de afzettingen vooral optraden in de binnenbocht van de meanderkronkels. De Demer was toen nog een voor platbodems bevaarbare waterloop, belangenconflicten tussen schippers, scheepstrekken, molenaars en aangelanden waren aan de orde. Het uitgraven en indijken van een nieuwe Demerbedding in het Linkhouts Broek tussen Lummen en Diest in 1664-1666 lag waarschijnlijk aan de basis van enorme problemen inzake waterhuishouding (7). In 1753 werden 16 bochtafsnijdingen doorgevoerd tussen Zichem en Mechelen. Nieuwe overstromingen in 1772 hadden 12 nieuwe bochtafsnijdingen tot gevolg. Tegelijkertijd mogen we ook de economische doelstellingen niet uit het oog verliezen: bochtafsnijdingen zorgden door een verbetering en verkorting van de vaarweg. Vooral na de scheiding met de noordelijke provincies van de Nederlanden kreeg de Demer een belangrijke rol toebedeeld in een mogelijke verbinding tussen Schelde, Maas en Rijn. Met de aanleg van het kanaal Leuven-Rupel (1750-1763), de steenweg Leuven-Diest (1778-1781) en vanaf 1835 de uitbouw van een spoorwegnet, verdween het economisch belang van de Demer. Daarnaast mogen we ook niet uit het oog verliezen dat de oost-west gerichte vallei van Demer en Dijle ook een militair-strategisch belang had. Toch gebeurden tussen 1778 en 1850 nog zeer radicale ingrepen, zodat de gegevens op de kaarten van Vandermaelen nagenoeg met de huidige situatie overeenkomen.

▼
Figuratieve kaart van de Demer- en Dijlevallei (Pierre de Bersaques, 1596-1598). Deze kaart omvat het gebied van Haacht tot Zichem en in het zuiden tot Wijgmaal (het noorden ligt op deze kaart aan de benedenzijde). De centrale as van de kaart wordt gevormd door de Demervallei, die de scheiding vormt tussen het heuvelend Hageland, dat suggestief weergegeven wordt, en de vlakke Zuiderkemp. (Arenbergarchief K.U.Leuven, 2417)

De rechtgetrokken Demer stroomt tussen hoge dijken, rechts ligt nog een afgesneden meander (foto Kris Vandevorst)

DE DEMERVALLEI, DEEL VAN EEN OOST-WESTVERBINDING?

Waren de Franse en Hollandse overheersing en de afsluiting van de Schelde er de oorzaak van dat naar andere verbindingen met het hinterland gezocht werd? Tot in het begin van de 20ste eeuw verschenen plannen op tafel voor nieuwe oost-west georiënteerde waterwegen aansluitend op de Demer, maar met de aanleg van het Albertkanaal (1930-1939) kwam hier definitief een einde aan (8). In de periode 1976-1980 gebeurden nog een aantal belangrijke bochtafsnijdingen ter hoogte van de Heikantberg en het kasteel van Nieuwland, gepaard met een algemene ophoging en versterking van de Demerdijken tussen Aarschot en Werchter.

Men mag redelijkerwijze aannemen dat een rivier als de Demer een belangrijk grensbepalend element was in de vroegste nederzettingsgeschiedenis en in het ontstaan van het parochiewezen in het gebied. De oude gemeentegrenzen, van voor de fusies van 1976, tussen Werchter, Rotselaar, Betekom, Gelrode en Aarschot volgen in grote mate de loop van de Demer van voor de recht-trekkingen. Dit is echter niet het geval nabij de zogenaamde 'Soldatenbrug' met de grens tussen Werchter en Rotselaar. Deze brug werd in de jaren 1950 door geniesoldaten gebouwd en vormt nog steeds de enige vaste oeververbinding tussen Betekom en Werchter.

HISTORISCHE EVOLUTIE VAN HET LANDSCHAP

Op het einde van de 16de eeuw was het valleilandschap tussen Werchter en Aarschot zeer open. De verspreide houtkanten en bomengroepen zijn te weinig talrijk om te spreken van een 'coulisten-landschap', waarbij stroken bos de grote open ruimte aan het oog onttrekken. Uit kaartmateriaal kan worden afgeleid dat dit open landschap tot ver in de eerste helft van de 20ste eeuw bewaard bleef. Vooral na de Tweede Wereldoorlog zorgen aanplantingen van populieren voor een sluiting van het landschap, evenwel minder uitgesproken dan in sommige valleigedeelten stroomopwaarts van Aarschot. De aanplantingen gebeurden vooral op

▼ Beemdenlandschap in het oostelijk deel van de Turfputten met op de voorgrond een verlande en gemaaide turfput met bloeiend waterdrieblad, een opname van J. Massart uit 1911

◀ Herstel van waterplanten in een geruimde turfput (foto O. Pauwels)

de natte komgronden op de linkeroever. Een brede strook langs beide zijden van de Demer en ook het gebied tussen Betekom en Zallaken bleven grotendeels open, het bodemgebruik evolueerde van weiland naar akkerland. Vermoedelijk maakte de verbeterde ontwatering van het gebied een progressieve omschakeling naar akkerbouw mogelijk. In de eerste helft van de 19de eeuw werd ten oosten van Vorsdonkbos blijkbaar op grote schaal turf ontgonnen. Een aantal van deze verlande turfputten zijn nog zichtbaar op het terrein. In het Vorsdonkbroek zijn nog bomkraters merkbaar als gevolg van de bombardementen uit de Tweede Wereldoorlog.

In de Demervallei tussen Aarschot en Werchter vinden we een zeer rijke flora. In de periode 1975-1984 werden er 455 soorten vaatplanten (9) genoteerd, waarvan driekwart alleen in het gebied Vorsdonkbroek-Turfputten aangetroffen werd (10). Ook in andere delen van de vallei werd een grote soortendiversiteit vastgesteld. De meest soortenrijke gedeelten stroomafwaarts van Vorsdonk zijn deze waarin belangrijke concentraties van afgesneden meanders voorkomen, namelijk tussen Blaasbroek en de Wingemonding (11).

BOUWKUNDIG PATRIMONIUM

In de loop van de 19de eeuw werden een aantal in de vallei gelegen oude kastelen of herenhoeven

omgebouwd tot moderne kasteelvilla's omgeven door een voor die periode kenmerkend laat-landschappelijk park of een parkachtig bos. In 1877 werd het feodale slot van Rivieren vervangen door het huidige gebouw. Een kronkelig drevenpatroon betrof ook het Vorsdonkbos in de parkaanleg. De Regahoeve onderging een gelijkaardige transformatie met bijhorend landschapspark. Het Bruggenhof te Betekom behield zijn oorspronkelijke aanleg met een rechthoekige walgracht tot het op het einde van de 19de eeuw afgebroken werd. In de eerste helft van de 19de eeuw verschenen ook twee nieuwe landgoederen: het kasteeldomein 'Het Elzen' bij Aarschot en halverwege tussen Vorsdonk en Aarschot het kasteel van Nieuwland. Rond 1900 werd ook de dwars door de vallei de verbindingsweg Betekom-Gelrode aangelegd. Vanaf 1960 begint in de vallei van de Demer en de Laak de aanleg van een groot industriegebied ten westen van Aarschot, nadien komt hierbij nog de Westelijke omleidingsweg. Enkel het landgoed 'Het Elzen' overleefde deze ingrepen, maar het werd zelf grondig verbouwd.

BELEIDSPRIORITEITEN

De overstromingsproblematiek aan het eind van de 20ste eeuw in het noorden van het Hageland was mee de aanzet tot een herziening van de waterbeheersingsaanpak in de Demervallei. Stilaan groeit het besef dat de vallei zelf een groot water-

Vorsdonk-Turfputten:
staalkaart van het
gebied met een
verlandende turfput
en op de achter-
grond de Eikelberg
(foto O. Pauwels)

bergingsvermogen heeft, dat kan benut worden door bepaalde dijken te verlagen of te verwijderen op plaatsen waar natuurlijke overstromingsgebieden aanwezig zijn. Hierdoor zou het natuurlijke regime van de Demer in dit gebied kunnen hersteld worden. De betere waterkwaliteit maakt deze oplossing mede mogelijk. Tevens kunnen afgesloten meanders weer aangekoppeld worden. Tegelijk betekent dit dat de opvattingen inzake ruimtelijke ordening ook in die zin evolueren en bebouwing in potentiële overstromingsgebieden vermeden wordt. Relicten van historische bebouwing verdienen extra aandacht zoals de site van het voormalige Bruggehof bij Betekom en het eerder vermelde bouwkundig erfgoed.

EINDNOTEN

- (1) DENEFF R., *De Demervallei tussen Aarschot en Werchter* (deel 1), in: *M&L*, 1984, 3/5, p. 6-19; DENEFF R., *De Demervallei tussen Aarschot en Werchter* (deel 2), in: *M&L*, 3/6, p. 42-54.
- (2) BAEYENS L., *Bodemkaart van België, Kaartblad 74E Rotselaar & Verklarende tekst bij het kaartblad*, Gent, 1960.
- (3) VERVOORT L. en DENEFF R., *De meander van Vorsdonk en de turfputten te Gelrode (Aarschot) - Een historische en ecologische verkenning*, in: *M&L*, 15/5, p. 39-62.
- (4) BAEYENS L., *Vorming en hydrografische betekenis van de Demer - Hydrografisch-landschappelijke beoordeling Diest-Werchter*, in: *Het oude Land van Aarschot*, 1978, 13/2, p. 68-77.
- (5) VALVEKENS E., *De overstroming in de Demerstreek rond Averbode (1450-1570)*, in: *Eigen Schoon en De Brabander*, 1942, 25, p. 321-331.
- (6) *Arenbergarchief* 2417, Universiteitsarchief K.U.Leuven.
- (7) BREUGELMANS J., *Het beheer van de Demer tijdens de 17de en de 18de eeuw*, 1980, licentiaatsthesis K.U.Leuven.
- (8) VANDERWAREN S., *Het Demerplan van 1912*, in: *Oost-Brabant*, 1975, 12/4, p. 99-102.
- (9) Met vaatplanten bedoelen we zaadplanten en varenachtigen, dus niet algen, zwammen, korstmossen en mossen.
- (10) VAN ROMPAEY E. en DELVOSALLE L., *Atlas van de Belgische en Luxemburgse flora: pteridofyten en spermatofyten*, 2de uitgave, Meise, 1979 en recentere florakarteringen.
- (11) BOON W., *Enkele kwantitatieve gegevens over de tweede editie van de Atlas van de Belgische en Luxemburgse flora*, in: *Dumortiera*, 1981, 19/20, p. 13-21.